

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІНФОРМАЦІЙНО-
КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ**

ФІЛОСОФІЯ СУЧАСНОЇ НАУКИ

Навчально-методичний посібник

Київ, 2024

УДК 351:378.016(075)

Козаков В.М., Петькун С.М., Шкіль Л.Л. Філософія сучасної науки: навч.-метод. посіб. Київ : ДУІКТ, 2023, 77 с.

Рецензенти:

Руденко С.В., доктор філософських наук, професор, заступник декана філософського факультету, професор кафедри української філософії і культури Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Слюсар В.М., доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософсько-історичних студій та масових комунікацій Державного університету «Житомирська політехніка»

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державного університету інформаційно-комунікаційних технологій
(протокол № 17 від «30» серпня 2024 року)*

У навчально-методичному посібнику викладено зміст курсу «Філософія сучасної науки», в якому вивчається комплексний аналіз фундаментальних проблем філософії науки в контексті викликів ХХІ століття. Видання охоплює трансформацію наукового знання від класичних зразків до постнекласичної парадигми, фокусуючись на етичних, соціальних та епістемологічних аспектах сучасної дослідницької діяльності.

У посібнику розглянуто: еволюцію наукових стратегій від детермінізму до теорії хаосу та складності; порівняльний аналіз традиційних методів та новітніх міждисциплінарних підходів; проблему відповідальності вченого в епоху штучного інтелекту, біотехнологій та глобальних ризиків; цифрову трансформацію та питання про те, як зміна технологічного укладу впливає на критерії істинності та об'єктивності.

Основна мета навчально-наукового посібника - не просто надати суму знань, а сформуванати у молодого науковця цілісний світогляд, який дозволить вільно орієнтуватися у міждисциплінарному просторі сучасної світової науки.

Посібник призначено для аспірантів (PhD), здобувачів наукових ступенів, викладачів та всі, хто цікавиться методологією наукового пізнання.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
ТЕМА 1. НАУКА ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ	5
1.1. Наука – сфера людської діяльності	5
1.2. Основні етапи розвитку науки	6
1.3. Наука – як специфічний тип знання. Наукова картина світу.	11
ТЕМА 2. НАУКА ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ	15
2.1. Межі науки	15
2.2. Наука й інші феномени культури	17
2.3. Наука і суспільство	20
2.4. Філософія науки: тенеза та етапи розвитку	22
ТЕМА 3. ОНТОЛОГІЧНІ ТА ГНОСЕОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ НАУКИ	25
3.1. Онтологія як розділ філософії, її завдання та значення для науки та культури	25
3.2. Структура, методи та розвиток наукового пізнання. Методологія інноваційної діяльності	29
ТЕМА 4. МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ НАУК	32
4.1. Особливості методології початку XXI століття	32
4.2. Специфіка методології гуманітарних наук	39
4.3. Постмодерністська філософія	43
ТЕМА 5. АКсіОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ НАУКИ	51
5.1. Загальне поняття «цінностей»	51
5.2. Місце цінностей у пізнавальному процесі. Проблема співвідношення істинності й цінності	53
5.3. Специфіка наукових ціннісних орієнтацій та її прояв у діалектичній взаємодії сциєнтизму та антисциєнтизму	58
ТЕМА 6. ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ СУЧАСНИХ ЕКОЛОГІЧНИХ ТА ТЕХНОГЕННИХ ПРОБЛЕМ	67
6.1. Екологічний імператив сучасності.	67
6.2. Етика – наука про моральні цінності.	68
6.3. Причини та специфіка зміни світоглядних та методологічних засад науки та межі XX – XXI століть.	70
Питання до заліку	73
Словник ключових термінів, розділених за категоріями	75

Передмова

Ви тримаєте в руках навчально-методичний посібник, присвячений одній із найдинамічніших галузей сучасного знання — філософії науки. На перший погляд може здатися, що ці дві сфери розходяться в протилежні боки: наука шукає точні факти та технологічні рішення, тоді як філософія занурюється в абстрактні роздуми. Однак у XXI столітті цей розрив став небезпечною ілюзією.

Перед сучасною наукою все більше і більше стоїть етична відповідальність. Кожне велике відкриття — від редагування геному до створення квантових комп'ютерів та штучного інтелекту — миттєво породжує питання, на які неможливо відповісти в лабораторії.

Чи є межі пізнання? Що таке наукова істина в епоху «постправди»? Хто несе відповідальність за наслідки технологічного прогресу?

Чому цей підручник актуальний саме зараз?

Світ перейшов у стан, який дослідники називають Post-Academic Science (постакадемічна наука). Це час, коли межі між фундаментальним дослідженням, бізнесом та політикою розмиваються.

Цей курс допоможе вам зрозуміти логіку відкриттів. Ви дізнаєтеся, як змінюються наукові парадигми (за Томасом Куном) і чому «чистих фактів» не існує без теоретичного контексту. Також завдяки вивченню курсу «Філософія сучасної науки» Ви зможете опанувати критичне мислення, адже філософія вчить розпізнавати маніпуляції, відрізнити науку від псевдонауки та бачити приховані припущення в будь-якій теорії. Також ви зможете сформулювати етичний орієнтир. У світі, де технології випереджають наше розуміння їхніх наслідків, етика стає не додатком, а фундаментом безпечного розвитку людства.

Матеріал навчально-наукового посібника побудований не як хронологічний перелік дат і прізвищ, а як жива дискусія. Ми розглянемо еволюцію наукового методу — від класичного раціоналізму до сучасних постнекласичних концепцій, де враховується роль самого спостерігача та ціннісні орієнтири суспільства.

Наука дає нам силу змінювати світ. Філософія ж дає нам мудрість, щоб ці зміни не стали для нас фатальними. Сподіваємося, ця подорож лабіринтами наукової думки допоможе вам стати не просто фахівцем, а справжнім інтелектуалом своєї епохи.

Успіхів у пізнанні!!!

ТЕМА 1. НАУКА ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

План:

- 1.1. Наука – сфера людської діяльності
- 1.2. Основні етапи розвитку науки
- 1.3. Наука - як специфічний тип знанняю. Наукова каптина світу.

1.1. Наука – сфера людської діяльності

Наука – сфера людської діяльності, функцією якої є вироблення й систематизація знань про дійсність.

Основні завдання науки – опис, пояснення й пророкування явищ дійсності на основі законів, що відкриваються нею. Поняття «наука» включає:

- діяльність по одержанню нових знань;
- знання, отримані за допомогою науково-дослідної діяльності;
- соціальний інститут, зайнятий виробленням знань.

Багатоманітність та складність феномену науки розкриває як діахронний (історичний) аспект так і синхронний (сучасний стан) її буття. Так, діахронний (історичний) аспект буття науки включає:

- 1) древню східну преднауку (вавилано-шумерська, єгипетська, давньоіндійська, давньокитайська);
- 2) антична наука;
- 3) середньовічна європейська наука;
- 4) новоевропейська класична наука;
- 5) некласична наука;
- 6) постнекласична наука.

Наука у сучасному її розумінні, як специфічна форма пізнання сформувалася у Новий час (16- 17 ст.) і у своєму розвитку пройшла ряд принципово протилежних один одному етапів. Серед них:

- період класичної науки;
- період некласичної науки;
- період постнекласичної науки (В.С. Степиним).

З іншого боку існує також і синхронний плюралізм науки, що обумовлений істотним розходженням предметів і методологічного арсеналу різних наукових дисциплін, реалізованих у них ідеалів і норм наукового дослідження.

Так наприклад, у сучасній науці можна виділити чотири основні класи наук:

- логіко-математичні;
- природничо-наукові;
- інженерно-технічні й технологічні;
- соціально-гуманітарні.

Певні загальні характеристики, які могли б поєднати ці принципово різні класи наук можна побудувати лише за допомогою філософського методу, який прагне знайти загальний зміст поняття «наук».

До загальних характеристик поняття „наука”, поряд з визначенням науки як раціонально- предметного виду пізнання, ставиться також виділення в ній трьох її основних аспектів (підсистем):

- наука як специфічний тип знання;
- наука як особливий вид діяльності;
- наука як особливий соціальний інститут.

1.2. Основні етапи розвитку науки

Аналіз розвитку науки це проблема, що пов’язана з дослідженням передумов наукового способу дослідження. Ці передумови складаються в культурі у вигляді певних мислинневих засад, що згодом дозволяють виникнути науковому методу. У зв’язку з цим, для наукових знань у древніх культурах прийнято застосовувати термін «протонаука». Такі явища відомі в історії Єгипту, Месопотамії, Індії та Китаю. Особливістю східної протонауки було те, що:

- процес зміни та розвитку знання відбувався стихійно, а прийняття знання відбувалося прямим включенням людини у суспільну діяльність;
- відсутність фундаментальності, яка пов’язана виключно з вирішенням практичних завдань;
- давньосхідна протонаука не була раціональною, адже тут перевага віддавалася не раціональній аргументації, а суспільному авторитету;
- протонаука не була систематичною та не мала теоретичних обґрунтувань наявних знань.

Тобто, давньосхідна культура не виробила тих способів пізнання, що спираються на дискурсивне мислення, яке і лежить в основі сучасних раціональних та наукових знань.

Науку породила культура Античної Греції (6-4 ст. до н.е.). Соціальні передумови виникнення науки у Стародавній Греції

1. демократична організація суспільства;
2. використання праці рабів.

Гносеологічні передумови виникнення науки у Древній Греції:

- виникнення дискурсивного мислення та логічно аргументованого систематичного доведення;
- використання ідеалізацій;
- систематизація отриманого знання у письмовій формі.

Першими науковими знаннями, що виникли у Стародавній Греції були математичні. Суттєво, що розробка математичних проблем у античності здійснювалася виключно у рамках філософських систем. Практично всі великі філософи – Демокрит, Платон, Аристотель та ін. – приділяли значну увагу математиці, і у різних версіях висловлювали ідею, що в основі світу лежить математичний план.

В Античній Греції філософія існувала у вигляді ряду філософських шкіл: іонійська, мілетська, школа елеатів, сад Епікура та інші. Найбільш

відомі – Академія Платона, яка проіснувала 912 років і лицей Аристотеля, який проіснував близько 8-ми століть.

Епоха Аристотеля стала переломною для Стародавнього Світу. Його видатний заслугою є не тільки створення науки як такої, а й виховання Олександра Македонського, який поширює світ науки і світ раціональності на всю відому на той час людську культуру. Після його смерті настає епоха еллінізму – золотий вік Античної науки, в якій вона досягне всіх своїх досягнень, деякими з яких ми користуємося і в даний час. Методологія розвитку наукового знання була наступною: до сукупності практичних та розрізнених знань, пов'язаних з якоюсь технологією, прикладалася логіка як інструмент систематизації та доказу, і в результаті з'явилася наукова дисципліна. Приклади – геометрія та римське право, як наукова теорія.

В елліністичному світі наука і раціональність були серед суспільних цінностей та державних пріоритетів. Наука функціонувала при бібліотеках та музеях, які підтримувала держава. У суспільній свідомості наука займала більший пріоритет, ніж філософія та релігія, спостерігався певний занепад філософії та занепад релігії.

Розвиток математичних знань у античності закінчився створенням першого зразка наукової теорії – евклідової геометрії, та виникнення математики як самостійної науки.

Середньовічна наука.

Незважаючи на те, що середньовічна культура не мала науки у сучасному розумінні, вона все ж підготувала ґрунт для формування сучасних наук. Важливе значення в даному відношенні мали розвиток астрології, алхімії та натуральної магії та середньовічний номіналізм. На противагу «реалістам», які вважали, що загальне (або універсальне) існує реально, номіналісти вважали, що реально існують тільки одиничні речі, а загальне ж – це виключно абстракції розуму або імена, що позначають їх. Внаслідок чого на перший план повинно вийти пізнання речей, даних у досвіді, а не споглядання універсальних. У період Середньовіччя найбільшими номіналістами були Росцелін, І. Д. Скот, Оккам, а в Новий час номіналістична лінія була продовжена Т.Гоббсом і Дж.Локком.

Епоха Відродження формує нову систему цінностей:

- формується система гуманістичних ідей, яка пов'язана з людиною, що активно протистоїть природі як активна та діяльна;
- стверджується цікавість до пізнання природи;
- людська діяльність розглядається як своєрідний праобраз актів божественного творіння;
- порівнюються між собою цінність природного та штучного, внаслідок чого розумне перетворення природи виступає нормою людської діяльності;
- нове відношення до природи закріплюється у понятті „натура”, воно дозволяє ставити природі теоретичні питання та отримувати відповідь на них.

Варто зазначити, що виникнення експериментально-математичного природознавства, в епоху Відродження й на початку Нового часу, пов'язане із

формуванням нового світогляду, філософські засади якого розвивалися у двох напрямках, емпіризму й раціоналізму.

Формування нового світогляду було тісно пов'язано з Першою науковою революцією, головним наслідком якої стало виникнення класичного природознавства та формування основних ідеалів та норм дослідження класичної науки, серед яких:

- спрямованість на пошук абсолютно істинних та очевидних онтологічних принципів, що можуть пояснити досвідні факти;
- механічне розуміння природи;
- натуралізм;
- фундаменталізм.

Радикальні зміни відбулися в кінці XVIII – на поч. XIX ст., їх прийнято характеризувати як Другу наукову революцію, що пов'язана виникненням дисциплінарно організованої науки. (**Перша наукова революція** мала місце в переломну епоху, коли людство здійснило перехід від Середньовіччя до Нового часу. Пізніше цей період отримав назву Відродження. Головною подією стало геліоцентричне вчення польського вченого Коперника, який перевернув всю існуючу картину світу, основою якої служила геоцентрична система Птолемея і Арістотеля. Перша наукова революція дозволила людям усвідомити, що Земля є лише однією з планет, що обертаються навколо Сонця по орбіті. Не менш важливим відкриттям Миколи Коперника було й те, що обертання відбувається і навколо власної осі. Він також висунув ідею про те, що рух є природною властивістю для земних і небесних об'єктів і що він підпорядковується певним загальним закономірностям, які може описати механіка. Раніше люди вірили в існування нерухомого перводвигуна, придуманого Арістотелем. Вважалося, що саме він приводить у рух Всесвіт. Результатом першої наукової революції стало усвідомлення неспроможності візуального способу отримання знань і неможливості довіри до чуттєвого сприйняття - зовні здається, що Сонце дійсно рухається навколо нерухомої Землі. Вчені прийшли до необхідності використання критичного ставлення до даних, отриманих за допомогою органів почуттів.

Теорії Коперника і Бруно перевернули людський погляд на світ, але питань, які потребували вивчення, залишилося дуже і дуже багато. Вчені не припиняли роботу, тому незабаром відбулася **друга наукова революція**. Вона почалася в сімнадцятому столітті і розтягнулася на два наступні століття. Основою для неї стали ідеї провідних вчених попереднього періоду. Галілео Галілей довів, що думка, згідно з якою тіло може рухатися лише за наявності зовнішнього впливу, є помилковою. Він припустив, що ситуація складається зовсім інакше. На думку Галілея, тіло або перебуває в спокої, або рухається, не змінюючи напрямки і швидкості, в тих випадках, коли на нього не проводиться зовнішній вплив. Він також сформулював принцип інерції, що стало причиною для зміни самих способів дослідження – вчені знову переконалися, що довіряти даним безпосереднього спостереження не завжди розумно. Наукова революція 17 століття принесла людству і такі відкриття, як закон коливання маятника і виявлення вагомості повітря. Заслуга Галілея полягає не тільки в отриманих

знаннях, але і в тому, що він дозволив переконатися –непохитна віра в авторитети стає перешкодою для розвитку науки. Використання переконань Арістотеля або батьків церкви не дозволяло людям вивчати природу за допомогою спостережень, експериментів і розуму, обмежуючи їхні способи отримання знання читанням античних текстів або Біблії. Наукова революція 17 століття змінила цю ситуацію докорінно. Завершився цей період роботами **Ісаака Ньютона**. Він продовжив роботу, розпочату Галілеєм, і посприяв створенню класичної механіки. **Друга наукова революція дозволила створити механістичну картину світу**, яка остаточно змінила переконання Птолемея і Арістотеля. Крім того, Ньютоном був відкритий універсальний закон всесвітнього тяжіння, якому підкоряються всі явища. Створена вченим картина світу виявилася простою і ясною.

Перша та друга наукові революції відіграли головну роль у становленні класичної науки та класичного стилю мислення.

Виникнення некласичної науки (кінець XIX – перша половина XX ст.) пов'язане кризою світоглядних основ класичної науки та революційними змінами у фізиці.

Ідеали та норми некласичної науки:

- відмова від об'єктивізму класичної науки;
- ідея відносності істинності теорії та картини світу;
- постулювання зв'язку між знаннями та характером засобів та методів суб'єкта;
- експлікація відносин між суб'єктом і об'єктом стала розглядатися як обов'язкова умова об'єктивно-істинного пояснення реальності;
- виникає поняття «ймовірнісної причинності».

До істотних ознак постнекласичної науки (друга половина XX ст. по наш час) відносять:

- повернення науки на саму себе (об'єктом стає сама наука);
- постійна включеність суб'єктивної діяльності в тіло знання;
- співвіднесення характеру отримуваних знань не лише з специфікою засобів діяльності, але й з ціннісно-цільовими структурами;
- принцип «нелінійного» мислення та відкритих систем, що керуються нелінійними законами;
- орієнтація науки на виробництво;
- центральне місце посідають міждисциплінарні дослідження;
- революція в засобах зв'язку й обчислювальної техніки, що забезпечила принципово новий рівень обробки, одержання, передачі й зберігання інформації;
- формування нової етики та моралі як етики відповідальності вченого перед суспільством та природою.

Результатом відкриття Ньютона стала абсолютно нова філософія. Наукова революція 17 століття затвердила нові способи досліджень, що включають в себе розум, експеримент і спостереження. У роботі «Математичні початки натуральної філософії» Ньютон виклав свої погляди на значення цих методів для вивчення природи. Крім того, нові дані стали поштовхом для розвитку фізики, механіки, астрономії, хімії, біології та геології. У механістичної картини світу були і свої недоліки, але вона залишалася актуальною майже два століття, поки не відбулася

чергова науково-технічна революція. Століття природознавства змінило часи механіки. Людство прийшло до еволюціонізму. Третя наукова революція, що відбулася наприкінці дев'ятнадцятого століття, призвела до проголошення принципу загального зв'язку явищ і процесів, що існують в природі. Вчені відкрили закон перетворення енергії з однієї форми в іншу і довели клітинну теорію будови організмів. Одним словом, природознавство стало справжньою суттю третьої наукової революції, що призвела до руйнування механістичної картини світу і дозволила по-новому зрозуміти фізичну реальність.

Революції нового часу

До нового етапу в історії людських знань призвела ціла низка відкриттів, що відбувалися з кінця дев'ятнадцятого століття. Четверта і наступні наукові революції 20 століття зруйнували основи класичної науки та її ідеали, створивши релятивістську картину світу з абсолютно новими уявленнями про фізичну реальність. Під час першої наукової революції людство обзавелося новими уявленнями про планету, друга стала часом переглядів ідеалів і норм пізнання, а також сприяла становленню природознавства. Третя і четверта переглянули класичні уявлення і призвели до нової раціональності. У широкому сенсі можна сказати про те, що вони призвели до створення особливого типу європейської культури. Її основою став такий принцип життєдіяльності, згідно з яким здатності людини мислити і приймати рішення виявилися основоположними. Для людини стало необхідно вміти користуватися власним розумом без керівництва збоку. Така раціональність ототожнювалася з наукою аж до середини шістдесятих років двадцятого століття, коли філософи переосмислили її. Саме в цей час виник принцип історизму, який призвів до аналізу подій попередніх років. З'явилися роботи вчених, наприклад, Томаса Куна. Все це дозволяє зазначити, що наукова раціональність змінюється з ходом років так само, як і сама наука. **Першою** її формою була антична філософія. Парменід проголошував тотожність буття і мислення. Платон розвинув його ідею до навчання про існування безтілесних сутностей, яких можна виявити лише польотом думки. Філософи тих часів жили у світі слова. Перша наукова революція створила новий тип раціональності - науковий. Зміст філософії змінився, а буття перестало вважатися Абсолютом. **Друга і третя наукові революції привнесли у світ ідеї розвитку.** Будь-яке знання стало визначатися як суб'єктивне. Згодом класичний тип раціональності був розмитий і отримав зовсім інше сприйняття. Сучасний науковий принцип вважає точкою відліку людини, її діяльність та її наслідки. Крім того, кожен дослідник стає активним суб'єктом об'єктів, що вивчаються. Сучасна наука має справу зі складними системами і спирається на допомогу комп'ютерних програм.

Варто зазначити, що зміна класичної науки не класичною, а згодом поспе класичною неможна здійснювати спрощено, в тому розумінні, що виникнення кожного наступного етапу веде до зникнення методологічних принципів попереднього. Навпаки, між ними існує наступність, відповідно до закону субординації, або гегелівського становлення.

1.3. Наука – як специфічний тип знання. Наукова картина світу

Наука – це форма духовної діяльності людей, на виробництво знань про природу, суспільство і процес пізнання. Її головною метою є досягнення істини і відкриття об'єктивних законів природи на основі узагальнення емпіричних і теоретичних фактів для передбачення основних тенденцій розвитку дійсності та умов їх трансформації.

Наука функціонує як творча діяльність результатом якої є отримання нового знання, що постає як упевнене розуміння предмету, уміння самостійно поводитися з ним та використовувати для досягнення намічених цілей.

Знання – форма існування і систематизації результатів пізнавальної діяльності людини, іншими словами, знання – це суб'єктивний образ об'єктивної реальності, тобто адекватне віддзеркалення зовнішнього і внутрішнього світу у свідомості людини у формі уявлень, понять, думок, теорій. Звернемо увагу, що знання не тотожне інформації, яка є сукупністю, сумою розрізнених, хаотичних відомостей, і відповідно відіграє у пізнавальному процесі інструментальне знання.

У свою чергу, знання, з одного боку, має виражатися у понятійній формі, а з іншого – приводитися в цілісну систему на основі певних принципів. Таким чином, основними сторонами буття науки виступає по-перше, складний, суперечливий процес отримання нового знання; по-друге, результат цього процесу, тобто об'єднання отриманих знань в цілісну динамічну систему, (а не просте їх підсумовування); по-третє – соціальний інститут зі всією своєю інфраструктурою: організація науки, наукові установи і т. п.; етос (моральність) науки, професійні об'єднання учених, ресурси, фінанси, наукове устаткування, система наукової інформації, різноманітні комунікації учених і т. п.; по-четверте, особлива сфера людської діяльності і важливий елемент культури.

Наукове знання – це соціально обумовлений результат раціонального осягнення дійсності, який постає як система знань про закони природи, суспільства, мислення та формує основу наукової картини світу й відображає закони розвитку останньої.

Специфічні риси наукового знання:

- практична корисність;
- співвідноситися з досвідом;
- має емпіричну й логічну обґрунтованість, та внутрішню несуперечність;
- постає методологічно організованим;
- постає як система, що розвивається;
- виражається в понятійній формі й осягається за допомогою розуму;
- прагне до об'єктивності, тобто до вираження дійсного співвідношення речей, незалежно від людської свідомості;
- повністю відкрите для критики;
- рефлексивне;
- прогнозувальне;

Варто зазначити, що розрізнення наукового та ненаукового знання у філософії науки залишається актуальною проблемою, адже даним систематизованим чинникам наукового знання можуть відповідати й інші види знання.

Структура наукового знання.

Наукове знання має системний характер і складну структуру. Структуру наукового знання можна представити в різних зрізах і з виділенням різних елементів. Елементами наукового знання можуть виступати: суб'єкт, об'єкт (предмет) знання.

При іншому «зрізі» наукового пізнання можна виділити такі елементи його структури:

- фактичний матеріал, досягнутий на основі емпіричного досвіду;
- результати його первинного узагальнення в поняттях чи інших абстракція;
- засновані на фактах проблеми і наукові припущення (гіпотези);
- закони, що з них «ви», принципи, теорії і картини;
- філософські підстави;
- соціокультурні, ціннісні і світоглядні засади;
- методи, ідеали і норми наукового пізнання, його еталони, регулятиви і імперативи;
- стиль мислення і деякі інші елементи (наприклад, позараціональні).

Ідеали і норми наукового пізнання – сукупність певних концептуальних, ціннісних, методологічних та інших установок, властивих науці на кожному конкретно-історичному етапі її розвитку. Їх основна функція – організація і регуляція процесу наукового дослідження, орієнтація на більш ефективні шляхи, способи і форми досягнення дійсних результатів. При переході на новий етап наукового дослідження (наприклад, від класичної до некласичної науки) кардинально міняються його ідеали і норми. Їх характер визначається насамперед предметом пізнання, специфікою об'єктів, що вивчаються, а їх зміст завжди формується в конкретному соціокультурному контексті.

Цілісна єдність норм і ідеалів наукового пізнання, пануючих на певному етапі розвитку науки, виражає поняття «стиль мислення», що виконує в науковому пізнанні регулятивну функцію, носить багатосаровий, варіативний і ціннісний характер. Виражаючи загальноприйняті стереотипи інтелектуальної діяльності, властиві даному етапу, стиль мислення завжди утілюється в певній конкретно-історичній формі. Найчастіше **розрізняють класичний, некласичний і постнекласичний (сучасний) стилі наукового мислення.**

«Філософські засади науки» – це філософські ідеї і принципи, нав'язані в певній науці (науковій дисципліні, концепції тощо) і дають найзагальніші орієнтири для пізнавальної діяльності. Філософські засади науки разом з функцією обґрунтування вже здобутих знань виконують також евристичну (беруть участь в побудові нових теорій) і методологічну функції. Будучи знаряддям приросту нового знання, вони сприяють формуванню нових методів наукового дослідження.

Філософські підстави науки різномірні і історичні: при переході від одного

етапу розвитку науки до іншого в ході наукових революцій один їх «набір» змінювався іншим, але певна спадкоємність при цьому зберігалася.

Наукова картина – цілісна система уявлень про загальні властивості і закономірності дійсності, побудована в результаті узагальнення і синтезу фундаментальних наукових понять і принципів. Залежно від підстав поділу розрізняють загальнонаукову картину світу, яка включає уявлення про всю дійсність, тобто про природу, суспільство і саме пізнання, і природничонаукову картину світу. Остання – залежно від предмету пізнання – може бути фізичною, астрономічною, хімічною, біологічною тощо. В загальнонауковій картині світу визначальним елементом виступає картина світу тієї області наукового знання, яка займає провідне положення на конкретному етапі розвитку науки.

Кожна картина світу будується на основі певних фундаментальних наукових теорій, і у міру розвитку практики і пізнання одні наукові картини світу змінювалися іншими. Так, природничонаукова, і насамперед фізична, картина будувалася спочатку (XVII ст.) на основі класичної механіки, потім електродинаміки, потім – квантової механіки і теорії відносності (з початку XX ст.), а сьогодні – на основі синергетики. Загалом, наукові картини світу виконують евристичну роль в процесі обудови фундаментальних наукових теорій, оскільки вони не лише тісно пов'язані зі світоглядом, але й виступають одним із важливих джерел його формування.

Процес розвитку науки може описуватися за допомогою двох детермінант. Якщо раніше вважалося, що наука розвивається тільки по шляху вирішення протиріччя між старими теоретичними уявленнями і новими емпіричними фактами, то зараз все більш очевидною стає необхідність введення поняття про другу детермінанту а процесі розвитку науки. Цієї другої детермінантою можна назвати практичну діяльність. Кожна природничо-наукова ідея має деяку ступінь конструктивності, тобто вона здатна використовуватися в практичній діяльності. Цим визначається перспективність тієї чи іншої наукової здогади і, відповідно, перспективність впливу її на науково-технічну політику. Друга детермінанта в процесі сучасного наукового розвитку є свідченням того, як здійснюється процес інтеграції теоретичних і практичних дисциплін. Можна вважати, що існують два напрямки інтеграції в науці - теоретичне і прагматичне. Теоретична інтеграція наукового знання здійснюється через уніфікацію мови науки і побудова загальних метанаукових теорій. Прагматична інтеграція здійснюється через діяльність. У цьому випадку з'єднуються зусилля представників різних спеціальностей, які, по-перше, в процесі спільної роботи об'єднуються єдиними цінностями (аксиологічно), по-друге, здатні розуміти один одного (об'єднуються комунікативно), і, по-третє, переслідують єдину мету (вирішують одну задачу).

Всі ці аспекти пов'язані між собою й тільки у своїй єдності дозволяють досить повно й адекватно описати функціонування реальної науки як цілого.

Сучасна наукова діяльність не зводиться лише до пізнавальної, а є важливим аспектом інноваційної діяльності, яка направлена на створення нових споживчих цінностей.

Наукові інновації є первинним і основним джерелом сучасної. Як частина інноваційної діяльності наука має відповідну структуру:

- фундаментальні дослідження,
- прикладні дослідження,
- корисні моделі,
- досвідно-конструкторські розробки.

Суттєво, що лише фундаментані дослідження має на меті одержання нових наукових знань про об'єкти, і становить лише 10% наукових досліджень, все інше спрямоване на вироблення нових споживчих цінностей різного призначення. Внаслідок цього сучасна наука жорстко обумовлена практичними і соціальними потребами у максимально корисних інноваціях.

Рекомендована література:

1. Антологія сучасної філософії науки, або усмішка ASIMO. Anthology of Contemporary Philosophy of Science, or Asimo Smile / за науковою редакцією В.П. Мельника та А.С. Синиці; [пер. І.В. Грабовський, Н.І. Луц, А.С. Синиця]. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 568 с.
2. Баумейстер А. Буття і благо. Вінниця: Т.П. Барановська, 2014.
3. Гриб В.І. Філософія науки. Посібник для студентів СВО Вінниця: Нілан ЛТД, 2019. 224 с
4. Кайку М. Візії: Як наука змінить XXI сторіччя. Львів: Літопис, 2004.
5. Кайку М. Фізика майбутнього. – Львів: Літопис, 2013.

ТЕМА 2. НАУКА В СВІТІ КУЛЬТУРИ

План:

- 2.1. Межі науки.**
- 2.2. Наука й інші феномени культури**
- 2.3. Наука і суспільство.**
- 2.4. Філософія науки: генеза та етапи розвитку.**

2.1. Межі науки

Розгляд науки стосовно світу культури може здійснюватися в кількох можливих проєкціях. Найбільш простою є просторова проєкція: наука посідає певне місце у світі культури, тобто має межі. Для того, щоб окреслити контури науки в першому наближенні, можна абстрагуватися від точного визначення того, що таке наука, і покладатися на сукупність усталених уявлень. Їх достатньо для того, щоб зафіксувати дві форми встановлення межі: зовнішня і внутрішня демаркації, але при детальнішому розгляді використовуватимуться поняття, розглянуті в пункті 4 «Наука як система».

Наука – складний багатогранний феномен, який можна розглядати в різних планах. у культурологічному плані – це компонент культури, це форма передачі позитивного досвіду, що забезпечує прогрес суспільства, спадкоємний його розвиток.

У логіко-гносеологічному плані – це система знання, особлива форма суспільної свідомості, що відрізняється від інших форм за метою, глибиною, способом відображення світу.

У діяльному плані наука – це особлива діяльність, спрямована на одержання і застосування знань.

У практичному плані – це безпосередня продуктивна, практична сила суспільства, що перетворює не тільки матеріальне виробництво, але і духовну сферу. Наука – це велика духовна, моральна й інтелектуальна сила суспільства. Чим більше розвивається суспільство, тим більше його прогрес забезпечується розвитком і застосуванням науки.

В інституціональному плані – це особливий соціальний інститут, що додає стійкість і визначеність суспільним відносинам і разом з тим прискорює суспільний розвиток. Інституціональний характер діяльності означає, що в сучасну епоху наукова діяльність є цільовою ієрархізованою діяльністю, має складні організаційні форми.

Зовнішня демаркація науки встановлюється переважно нормативним шляхом. Елементи культури, які виконують нормотворчу функцію, насамперед право, створюють набір положень, додержання яких у даному суспільстві і є визнання статусу науковості. При цьому єдиного принципу класифікації не існує. Набір атрибутивних властивостей науковості істотно розрізняється щодо того, що є об'єктом регулювання: вид діяльності, характер установи, специфіка дослідження й т.ін. Варіабельність

нормативного визначення науки та науковості також пов'язана з тим фактом, що право як явище, насамперед пов'язано з конкретною державою.

Другою формою зовнішньої демаркації науки є набір домінуючих у суспільстві соціальних уявлень про науку. Цей набір відрізняється ще більшою варіабельністю, оскільки містить у собі специфіку ідеологічного, релігійного, етнічного, професійного відношення до науки. Межі науки, прописані в масовій свідомості, об'єктивно не збігаються з нормативно-правовими межами, але саме вони зумовлюють особливості сприйняття науки у більшості людей. Масові образи науки впливають і на формування професіональних образів науки: через систему середньої освіти і засоби масової інформації.

Внутрішня демаркація науки також здійснюється через нормативність і систему уявлень. Наука як соціальний інститут, має законне право нормотворчості, результати якої фіксуються в сукупності регулятивних документів. Писане внутрішньонаукове право встановлює норми, що регулюють соціальні відношення всередині науки, наприклад, процедури здобуття статусу: вченого ступеня, звання тощо. Друге завдання – створення і підтримка внутрішньонаукових стандартів: від еталонів виміру до вимог щодо оформлення тексту.

Власне норми й ідеали самого процесу наукового пізнання об'єктивно формуються всередині конкретних наукових дисциплін. При цьому нормативність пізнання має декілька форм реалізації, пов'язаних з рівнем їх усвідомлення й обов'язковості застосування. Можна виділити такі варіанти: стереотипні норми, канони, конвенції, принципи тощо. Змістовна еволюція нормативності пізнавального процесу буде докладно розглянута у відповідних розділах книги.

Формалізм і відсталість правових норм (розвиток суспільства зазвичай випереджає розвиток правової бази) в соціумі, що динамічно розвивається, досить часто створює ситуацію, коли зовнішня і внутрішня демаркація науки принципово не збігаються. В цих умовах виникають так звані межові феномени, реальний статус яких не визначений. Деякі з них можуть визнаватися науковими у системі нормативності окремо взятих держав. Наприклад, у Росії уфологія визнана як наука і є відповідний код фаху, а в Україні – немає.

Регіональні відмінності в розв'язанні проблеми демаркації «наука – ненаука» дозволяють відразу перейти до іншого просторового виміру науки – географічного поширення науки. Науковий опис просторових меж науки повинен бути жорстко пов'язаним з визначенням системи координат, але у випадку з географією такої потреби немає. Карта поширення науки проектується на набір вже існуючих карт: політичних, культурних, історичних та інших.

Географічний ареал існування науки являє собою складну мозаїчну картину. Уявлювана наукова карта планети частково збігається з політичним, культурним і територіальним поділом, оскільки концентрація наукових

установ, наукових кадрів, ефективність їхньої праці на конкретній території прямо пов'язані з культурною традицією, з науковою політикою держави, станом системи освіти, фінансовими й іншими ресурсними можливостями регіонів.

Але на відміну від політики і культури, наука претендує на статус універсальної діяльності і, як явище підійшла ближче до ідеалу глобальної цілісності, ніж інші феномени культури. Тому можлива інша проекція географічної карти науки, організована за принципом галузевої і функціональної спеціалізації, а також враховуюча усталеність і обсяги інформаційних потоків. Так можна виділити території з вузькоспеціалізованим розвитком окремих галузей, регіони, що є експортерами або імпортерами «розумів» і т.ін.

Межі науки можна розглядати ще як мінімум у двох просторових зрізах: соціальному і духовному. Але специфіка цих моделей полягає у тому, що досліджувати науку в термінах «межа» і «поширеність» дуже складно. Тут необхідно використовувати інші принципи структурування простору, які ґрунтуються на іншій категоріальності: «взаємодія», «функції» тощо.

2.2. Наука й інші феномени культури

Місце науки у світі культури може бути встановлене через набір відносних систем координат, тобто відносно інших феноменів культури. При цьому головним об'єктом аналізу є характер і спосіб взаємодії між наукою і

В рамках підручника з філософії науки відношення між наукою і філософією представляють особливий інтерес. Історія взаємовідносин цих двох явищ духовної культури пройшли фактично через всі логічно можливі форми. Були часи, коли наука фактично була частиною філософського знання, і були часи, коли філософія зазнала примусового онаучування. Крім цих двох крайніх форм можлива велика кількість перехідних варіантів. Частина з них вже реалізувалася історично.

Головною проблемою останнього століття було встановлення того, де саме проходить межа між наукою і філософією. Складність цього розрізнення пов'язана з цілою низкою факторів. По-перше, з історичною традицією, де домінувала ідея наукової філософії. По-друге, зі схожістю форм представлення результатів наукового і філософського дослідження: теоретично організована система знань. По-третє, з наявністю такого явища як філософські науки.

В останні десятиліття полеміка навколо проблеми взаємовідносин між наукою і філософією стала менш гострою. Це пов'язано і зі зміною умов спілкування у світовому інформаційному просторі – плюралізм поступово перетворюється в норму. Але вирогідно, що головною причиною стало різке звуження соціальної бази теоретичного конфлікту. З одного боку Радянський Союз, оплот наукової філософії з чіткою ідеологічною платформою, вже став історією. З іншого боку, філософія і наука перетворилися у високоспеціалізовані професійні сфери діяльності, і людей, які однаково

засвоїли обидва види діяльності, небагато. Це призвело до того, що філософія науки перетворилася в досить самостійний культурний феномен, куди відкритий вхід з обох боків. Крім цього, у світі виникли нові проблеми, розв'язання яких вимагає інтегративної участі як вчених, так і філософів, наприклад, проблеми екології. У цих умовах ступінь компетентності філософії і науки встановлюється не на загальному рівні, а стосовно конкретного предмета, ситуативно.

Історія взаємовідносин між наукою і релігією в європейській культурній традиції також далеко неоднозначна, хоча, починаючи з епохи Просвітництва, між ними встановилася чітка субординація. Наука основана на «знанні», релігія – на «вірі». Слово «вчений» стає майже синонімом слова «атеїст». Істотні зміни почали відбуватися в другій половині ХХ століття. Обидві сторони зробили суттєві кроки назустріч одна одній. Проте в цьому процесі чітко видно асиметрію мотивів і цілей.

Розвиток науки вимагає постійної зміни релігійної картини світу і церква з часів Хоми Аквінського виробила прийоми більш-менш безболісного включення в неї нового знання. В техногенному світі істотна кількість людей орієнтована на науку, а конкурентна боротьба за «душі віруючих» між конфесіями християнства, а також між християнством та іншими світовими релігіями в 60-ті роки різко загострилася. Включення в релігійну пропаганду наукової аргументації мало велике значення в цій боротьбі. Крім цього більшість релігійних об'єднань були проти цілого ряду напрямків наукових досліджень. Щоб впливати на науку, потрібно бути ближче до науки.

Тому з боку релігії головними ініціаторами змін виступили релігійні організації, у першу чергу католицька церква. З їхнього боку це був принциповий крок, оскільки при цьому були переглянуті деякі пункти офіційної доктрини. Основний упор робився на зняття протиставлення науки і релігії з погляду проблеми істини, відновлення історичної справедливості у відносинах і т.п. В результаті релігійні організації почали проводити активну політику і стосовно офіційної науки, і стосовно наукового співтовариства. Ця політика, наприклад, включає цілий комплекс заходів для формування нового іміджу релігійного знання. У цей комплекс входять як заходи пропагандистського характеру, наприклад, визнання того, що Г. Галілей був правий, а церква не права; так і фінансування відповідних проектів, наприклад, порівняльного аналізу сучасних наукових і біблійних знань про історію стародавньої Іудеї. Церква залучає до своїх проектів багатьох відомих учених, використовуючи їхній авторитет для просування власних ідей.

Проте релігійні конфесії реально не визнають право науки на самостійне існування. Жодна церква не пішла на принципові зміни у своїх доктринах щодо цілого ряду наукових пошуків. Більше того, релігійні діячі й організації активно лобіюють прийняття на державному рівні законодавчих заборон на наукову діяльність, що суперечить догматам церкви, наприклад, на клонування. Починаються спроби розмити межу між науковим і релігійним

знанням за рахунок науки. В масовій релігійній літературі наукове знання представляється як принципово неточне, а значить невірне, як знання, яке, також як і релігійне, основане на вірі, як знання, яке просто небезпечне для людства.

Рух у протилежному напрямку, від науки до релігії, у більшості випадків пов'язаний з діяльністю вчених, які, опинившись у ситуації світоглядної кризи, вибрали релігію засобом розв'язання власних, а іноді і наукових, проблем. Вони багато в чому повторюють аргументи представників релігії, але в практичній діяльності зазвичай чітко розрізняють, де закінчується віра і починається знання. З їхньої точки зору релігія і наука не суперечать одна одній, оскільки функціонують у різних сферах. Тому релігійність вченого не заважає йому займатися наукою, а навпаки, може допомогти там, де наука безсила, як-от, в галузі моралі і політики, там, де вирішується, чи доцільний ризик наукового експерименту, яке застосування можуть знайти результати науки й інше.

На межі науки і релігії з'явилися самостійні феномени – окремі явища симбіотичної природи, що претендують на тотожність релігійної і наукової істин. Своєрідні «наукові релігії» намагаються довести свої догмати до раціонального обґрунтування. Деякі з них виявилися досить вдалими комерційними проектами, наприклад, саєнтологія.

Висока моральна відповідальність лежить на науці в зв'язку з тим, що її стали підвладні сили, здатні знищити цей світ. Цей фактор визначає рух як убік релігії, так і убік моралі. Проблема відношення «наука – мораль» докладно розглядається у розділі, присвяченому етиці науки.

Серед інших культурних феноменів, що відіграють важливу роль у житті науки, можна виділити право. Наукова діяльність завжди здійснюється в межах конкретної держави. Заклади науки та й самі вчені, як громадяни держави чи іноземні громадяни, повинні виконувати закони певної країни. Це стосується всіх сторін наукового життя: від економічної діяльності наукового інституту до публічних політичних висловлювань окремого вченого.

Крім загальної системи права існує законодавство, спеціально присвячене науці. Саме через систему права в розвинених демократіях відбувається гармонізація інтересів між державою і наукою. Держава зазвичай зацікавлена в розвитку науки: міжнародний престиж, військові замовлення, підготовка фахівців, спроможних максимально швидко використовувати наукові розробки на практиці і т.ін. При цьому вона готова частково фінансувати наукову діяльність. Крім цього держава активно використовує науку і її можливості в ідеологічних цілях. Тут роль науки ситуативно може принципово змінитися: з міри прогресу наука може перетворитися в цапа відбувайла.

Наука також активно використовує законодавчі й ідеологічні можливості для реалізації власних інтересів. Наприклад, пільгові умови для економічної діяльності, підвищення рівня пенсійного забезпечення тощо. Ідеологічна

трибуна використовується для створення необхідного іміджу науки, для просування проектів, які потребують підтримки населення й інше.

Особливу сферу взаємодії представляє система відношення між офіційною наукою і феноменами, що претендують на науковий статус. За останні десятиліття кількість навколонаукових феноменів (етнонаука, паранаука, псевдонаука, девіантна наука і т.п.) значно збільшилася. Вони одержали достатні фінансові й адміністративні можливості для просування своїх ідей, для створення паралельних наукових структур, для включення елементів знання в систему освіти тощо. Тому з погляду офіційної науки представляють значну небезпеку.

Сукупність пізнавальних явищ, які умовно називають альтернативною наукою, являє собою дуже складне утворення. В його структурі є увесь спектр пізнавальних відношень – від елементарної помилки до суворого наукового експерименту. Крім цього, у змісті позанаукового знання також важливе місце посідають релігійна, філософська, естетична й ідеологічна складові. Розділити ці компоненти дуже складно, але незалежно від свого складу, позанаукове знання завжди прагне довести свою претензію на науковість.

Відношення офіційної науки до різного роду альтернативних наук у більшості випадків однозначне – як до псевдонаук. Пряме протистояння наукової громадськості базується на внутрішній нормативності і має мету утримати межі науковості. Але набір характеристик (норм), що відокремлює науку від ненауки, досить формальний. Явища всередині науки, що не несуть у собі наукового результату, але дотримують форми – принципово невідокремні, водночас явища, по суті наукові, але які ще не набули її форми чи утворили нову, опиняються в ролі пасинків. Мабуть з цим пов'язаний той факт, що останнім часом у систему офіційної науки в тій чи іншій формі були включені елементи з найрізноманітніших альтернативних наукових систем, наприклад, народна медицина більше не є однозначно антинауковою.

2.3. Наука і суспільство.

Завершує картину опису науки як феномена культури розгляд системи відношення «наука – суспільство». Для характеристики цієї системи прийнято використовувати декілька ключових моделей. Так місце, яке явище культури посідає в соціальному просторі, фіксується через категорію «соціальний статус».

Соціальний статус – це система прав, обов'язків і соціальних очікувань, які виникають між об'єктами соціальної взаємодії, у даному випадку між наукою й іншими соціальними інститутами, наукою і групами людей. Тобто, можна говорити про цілий набір соціальних статусів, у тому числі і про інтегральний показник: статус науки стосовно суспільства взагалі, наприклад, на рівні держави. Статусні права й обов'язки виходять далеко за межі юридичного права і містять у собі всю сукупність культурних правил і

норм. Права й обов'язки реалізуються в двох формах: зовнішній - на рівні статусу, і внутрішній – на рівні науки. Особливо яскраво це простежується щодо статусу вченого.

Обов'язки на рівні статусу в більшості випадків закріплені формально. Вони можуть бути подані і як закони, і як службові інструкції, і як угода. Проте будь-який статус має і низку додаткових обов'язків «в силу сформованої ситуації», оснований на домінуючих соціальних очікуваннях. Наприклад, статус вченого передбачає великий обсяг знань, тому відмова взяти участь у розв'язанні кросворда сприймається як образа: знає, але не хоче допомогти. Обов'язки на рівні науки містять у собі положення, стосовно яких відбувається статусна самоідентифікація, іншими словами, – це те, що людина науки вважає за необхідне робити, виходячи зі свого статусу. Внутрішні обов'язки завжди відрізняються від зовнішніх обов'язків, причому не обов'язково у бік їх зменшення, хоча даний варіант зустрічається найчастіше.

Права на рівні статусу, як і обов'язки, є набором розпоряджень, закріплених у відповідних документах. Права на рівні людини науки – це те, що вона вважає за необхідне очікувати від суспільства або те, що вона очікує від інших людей, які знають про її статус. Завжди існує різниця між статусними й опанованими правами, адже реально реалізувати свої права - завдання непросте. Регіональний рівень освоєння прав помітно відрізняється й у цілому відповідає рівню правової культури даного суспільства. В той же час, має місце і таке явище, як перевищення своїх статусних прав.

Другою ключовою моделлю розгляду характеристик взаємодії в системі «наука – суспільство» є підхід, що визначається такою категоріальною структурою як «соціальна роль». Категорія «соціальна роль» фіксує два типи взаємовідносин. Перший тип містить у собі набір функцій, які наука реально виконує стосовно суспільства. Другий тип характеризує науку з погляду того, наскільки реальні функції відповідають її соціальному статусу, тобто, наскільки вона виконує свої обов'язки, реалізує свої права, виправдовує своїми діями соціальні очікування.

У будь-якому суспільстві існує різноманіття оцінок соціальної ролі науки, яке реалізується на кількох рівнях: від теоретичного до рівня суспільної думки. Різноманіття значень оцінки науки демонструє наявність двох протилежних теоретичних позицій і відповідних їм установок масової свідомості: сциєнтизм і антисциєнтизм. Позиція сциєнтизму основана на максимальному перебільшенні ролі науки в розвитку суспільства. Наукове знання представляється як вища культурна цінність, на основі наукових моделей людство здатне вирішити усі свої проблеми, у тому числі й соціальні. Антисциєнтизм представляє протилежну точку зору. У своїй граничній формі антисциєнтизм звинувачує науку в усіх бідах сучасного світу, вважає техногенну цивілізацію тупиковою гілкою розвитку.

В своїй єдності сукупні соціальний статус і соціальна роль науки вказує на її положення в соціальній ієрархії. Існує кілька основних показників

соціального положення, значення яких залежить від особливостей і рівня розвитку суспільства. Насамперед, це економічні дані: абсолютні і відносні показники фінансування наукової діяльності з боку держави, частка коштів на наукові дослідження в корпоративному бюджеті, рівень прибутків науковців і т.п. Важливу роль в оцінці соціального положення науки відіграють також престижність наукової діяльності: авторитетність думки видатних вчених при розв'язанні важливих соціальних питань, форми фіксації заслуг перед суспільством (нагороди, премії тощо) і їхня значимість, престижність професії науковця для нового покоління.

Положення науки в суспільстві і домінуюча оцінка її соціальної ролі багато в чому визначають державну політику в сфері науки, що, у свою чергу, є головним фактором формування соціальних умов існування науки. Якщо через поняття «соціальний статус», «соціальна роль», «соціальний стан» можна реконструювати місце науки в суспільстві стосовно сучасності, то через аналіз «соціальних умов» виявляються можливості реалізації наукового потенціалу.

Оцінка соціальних умов існування науки, яка використовується, наприклад, у практиці планування розвитку науки в розвинених державах, включає в себе величезну кількість параметрів. Відзначимо тільки основні.

Оцінку правових умов можна звести до відповіді на питання, чи забезпечує існуюча система законодавства ефективну регламентацію в сфері наукової діяльності? У першу чергу, це стосується системи обмежень: заборони на дослідження, наприклад досліди на собі, заборони на наукову діяльність для певних категорій людей, наприклад, за станом здоров'я або за політичними переконаннями, заборони на поширення наукової інформації, наприклад, військова, державна, корпоративна таємниці.

Оцінка фінансових умов в сучасних умовах – дуже складна проблема, оскільки наука в межах наявних у неї людських ресурсів вже спроможна використовувати суму, що перевищує сукупний бюджет розвинених країн. Тому фінансові умови частіше за все оцінюють відносно запланованих програм досліджень. Той же механізм використовують при оцінці матеріально-технічної бази – наскільки вона дозволяє проводити заплановані дослідження.

В умовах інформаційного суспільства важливим елементом соціальних умов є суспільна думка. В розвинених демократіях вплив суспільної думки на політику взагалі, і на наукову політику зокрема, дуже відчутний. Досить пригадати гучні пропагандистські компанії з проблеми клонування.

2.4. Філософія науки: генеза та етапи розвитку

Філософія науки – це, з одного боку філософський напрямок, який досліджує особливості науково-пізнавальної діяльності, з іншого, – розділ філософії, що вивчає науку як специфічну сферу людської діяльності та систему знань, що розвивається.

Як розділ філософії, філософія науки сформувалася в середині ХХ ст. з метою осмислити соціальні й культурні функції науки в умовах науково-технічного прогресу.

Філософія науки як філософський напрямок існує із середини ХІХ ст., і заснована працями позитивістів О.Конта, Дж.С.Мілля, Г.Спенсера. Заснував позитивізм є О.Конт (1798-1857) своєю працею «Курс позитивної філософії» (1830-1842). Згодом ідеї вченого були підхоплені Дж.Міллем та Г.Спенсером, які поділяли думки про те, що справжнє знання може бути тільки науковим; відповідно, і філософія справді може бути вартою чогось лише за умови, що вона також стане науковою, тобто органічно увійде у сукупність наук.

Для цього необхідно змінити предмет та методи філософії. Криза механіцизму та традиційної гносеології, на зламі століть, призвела до виникнення «другої хвилі» позитивізму, найвизначнішими представниками якої стали Е.Мах та Р.Авенаріус, які рухаючись у руслі позитивізму (вважаючи, що філософія є наукою про наукове знання) фактично звели філософію до методології наукового пізнання. Висхідною точкою пізнання вважалися не факти, а „нейтральні відчуття, однак згодом ця думка була повністю спростованою.

У ХХ ст. позитивізм не втрачає своїх позицій і продовжує розвиватися в межах неопозитивізму та постпозитивізму.

Неопозитивізм (або третій позитивізм виник у 20-х рр. ХХ ст. і розвивався як течія, що претендувала на вирішення філософсько-методологічних проблем науки. Неопозитивізм як напрямок включає в себе різноманітні філософські школи.

1. Віденський гурток (1922). Основна мета:

- звести філософію до логічного аналізу мови науки;
- піддати філософське та наукове знання критичному аналізу з позицій принципу верифікації.

2. Львівсько-варшавська школа (К.Айдукевич, Я.Лукасевич, А.Тарський, Т.Котабринський). Львівсько-варшавська школа була ідейно неоднорідною. Її окремі представники розвивали феноменологічну теорію пізнання (Р.Інгарден), конвенціональну концепцію наукових теорій (К. Айдукевич) тощо.

Філософія лінгвістичного аналізу (Д.Мур, Л.Вітгенштейн, Г.Райл, П.Стросон, Д.Остін тощо) відмовилася від жорстких логічних вимог, вважаючи, що об'єктом аналізу має виступати природна мова. Традиційні філософські проблеми можуть бути подані у вигляді дилем, які вирішуються через лінгвістичний аналіз та уточнення значення слів.

До сциєнтичних напрямків у філософії відноситься також Марбурзької школи неокантіанства були Г.Коген (1842-1918) та Е.Кассіпер (1874-1945). Обидва займалися дослідженням вихідних засад наукового пізнання.

У 1960-1970-х рр. під впливом К.Поппера, склалася течія постпозитивізму (С.Тулмін, Т.Кун, І.Лакатос, П.Фейрабенд тощо), який є своєрідним етапом у

розвитку філософії науки. Велике значення для розвитку методології соціогуманітарного знання мав структуралізм, -філософська течія, що виникла в середині ХХ ст. (К.Леві-Стросс, М.Фуко, Р.Барт тощо).

Об'єктом дослідження структуралізму є культура як сукупність знакових систем (мова, наука, мистецтво, міфологія, релігія, мода, реклама тощо). Структурний аналіз даних об'єктів дозволяє виявити приховані закономірності, яким несвідомо підкоряється людина.

Принципове значення для розвитку методології гуманітарного знання мала також герменевтика, як вчення про розуміння та інтерпретацію документів, що містять смислові зв'язки. Найвідомішими представниками філософської герменевтики ХХ ст. є Г.Гадамер, Ф.Шлейєрмахер, К.Аппель, П.Рікер тощо. Будучи мистецтвом тлумачення тексту, герменевтика останній розуміє досить широко: від письмового тексту до змісту вираженого в емоціях та переживаннях.

Рекомендована література

1. Антологія сучасної філософії науки, або усмішка ASIMO. Anthology of Contemporary Philosophy of Science, or Asimo Smile / за науковою редакцією В.П. Мельника та А.С. Синиці ; [пер. І.В. Грабовський, Н.І. Луц, А.С. Синиця]. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 568 с.
2. Баумейстер А. Буття і благо. Вінниця: Т.П. Барановська, 2014.
3. Гриб В.І. Філософія науки. Посібник для студентів СВО Вінниця: Нілан ЛТД, 2019. 224 с
4. Кайку М. Візії: Як наука змінить ХХІ сторіччя. Львів: Літопис, 2004.
5. Кайку М. Фізика майбутнього. – Львів: Літопис, 2013.

ТЕМА 3. ОНТОЛОГІЧНІ ТА ГНОСЕОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ НАУКИ

План

3.1. Онтологія як розділ філософії, її завдання та значення для науки та культури.

3.2. Структура, методи та розвиток наукового пізнання. Методологія інноваційної діяльності

3.1. Онтологія як розділ філософії, її завдання та значення для науки та культури

Онтологія (учення про буття) – фундаментальний розділ метафізики. Історично вона формується першою та тривалий час практично повністю збігається з предметом метафізики.

Онтологічні проблеми сучасної науки

На думку відомого вченого Д. Уїздома, наука, як вона відома протягом останніх 400 років, складається з трьох основних компонентів:

- 1) емпіричного змісту;
- 2) онтології, пов'язаної з цим змістом;
- 3) світогляду, або онтології, не пов'язаної з ним. Вплив онтології і світогляду на розвиток науки безперечно. Онтологія НЕ підтверджуваність, оскільки ми не можемо заздалегідь передбачити, яка нова теорія, якби вона могла бути обгрунтована, спростувала б дану онтологію. Але якщо онтологія не може бути підтверджена, виникає питання: чи існують раціональні підстави для прийняття певної онтології науки і навіть самої науки? Онтологія, як стверджує Д. Уїздом, зазвичай виникає незалежно від емпіричного змісту і виникає з зовсім іншого джерела. Її можна інтерпретувати як вираження деякої загальної програми або системи метафізичних постулатів. Ця програма визначає, якого роду сутності будуть вважатися приналежними до науки і якого роду сутності не будуть визнані науковими.

Наука в сучасній філософії науки розуміється як основний засіб історичного руху. Такий «наукоцентричний» підхід навантажує інститут науки двома соціальними і навіть всесвітньо-історичними функціями. Наука повинна бути джерелом коштів історичного руху і розширювати людське знання про природу і самій людині. Їй належить бути джерелом мудрості, тобто розумного, людського і далекоглядного застосування цих засобів.

Зміна статусу науки додало до основної її функції – бути хранителем, джерелом і накопичувачем знання – додаткову: бути джерелом правил застосування знання, мудрості. Мудрість невіддільна від знання. Вона є знання плюс деякий властивість, властиве людині і корениться в ньому. Без мудрості знання стає жорстким. Мудрість надає знанню життя, порядок і міру. Вона особливо виявляється в додатку знання до

людських потреб. Мудрість виявляється терміном міждисциплінарним: всякий додаток знання виглядає смішним, воно є синтез результатів, отриманих в різних дисциплінах. Можна стверджувати, що баланс між знанням і мудрістю в наш час порушений. Знання росте в темпі, який перевищує темп зростання мудрості. Мудрість не можна відновити з знання, правила отримання якого припускають знеособлення, очищення від усього суб'єктивного у вогні експериментальної верифікації. Єдиним механізмом передачі мудрості новим поколінням залишається особистісна наукова школа, де мудрий дослідник і наставник передає учням своє дослідницьке майстерність і людське ставлення до процесу пізнання і додатки знання.

Онтологія розв'язувала і розв'язує низку ключових світоглядних питань: Що знаходиться в основі світу? Чи існують онтологічні засади людської свободи й творчості?

Онтологія традиційно намагається пізнати світ як єдність і зрозуміти, що знаходиться в основі цієї єдності. Усе, що є, воно Є. Але, що дає йому буття? Тут відповіді різні. Вихідна онтологічна категорія для всіх концепцій – це категорія «буття» (і «небуття»). Іншими основними категоріями та поняттями, через які метафізична думка здатна вибудовувати різноманітні моделі буття постають: матерія, дух, рух, розвиток, простір і час, причина й наслідок, елемент, річ, властивість, відношення, сутність та існування, субстанція, субстрат. Західноєвропейський поступ філософії – це передусім історія розвою онтологічних питань, історія роздумів про буття. Але оскільки за своєю природою філософія – це завжди лише діалогічний пошук відповідей на вічні запитання, то не можна очікувати остаточних (іоднозначних) загальноновизнаних відповідей на такі фундаментальні філософські питання, як питання буття. Сучасний філософський дискурс представлений численними варіантами постановки й розв'язання онтологічних проблем. У різні часи в поняття «буття» вкладали різні смисли – це і матерія, і мислення, і світ ідей, Бог і т. д. Кожен дискурс у цілому оригінальний та неповторний, але водночас він входить у систему взаємодій, взаємовпливів та конкуренцій між філософськими ідеями та концепціями, і тому тут можна виділити кілька великих однотипних систем.

Онтологія розв'язує ряд світоглядних питань, серед яких можна розрізнити дві групи: 1) питання щодо буття світу й 2) питання щодо буття людини.

До першої належать, зокрема, такі: що таке світ, є він незмінним чи перебуває у стані перманентного розвитку та відновлення? Чи існують об'єктивні закономірності розвитку, його загальний смисл і цілі? Чи є світове буття закономірно впорядкованим, цілісним космосом або, навпаки, хаосом, позбавленим будь-якої структурної організації? Чи виник світ природним шляхом, чи є творінням Бога? Єдиний наш світ, чи є інші, відмінні, світи, влаштовані за іншими законами?

Друга група питань своїм змістовним центром має проблеми людського існування, зокрема, чи існують онтологічні передумови людської свободи і творчості або ж вони не більше ніж ілюзія, поривання нашого розуму вийти за межі природного детермінізму? Чи є смисл і мета змін, яких зазнає людина й суспільство

впродовж історії? Що таке історія? Чи можна виявити закономірності людського буття.

Міркування про світ змінювалися разом з самою людиною. Розпочинаються вони з теоретичного аналізу основної пари онтологічних категорій – «буття – небуття». У всій розмаїтості світу докола нас є й щось спільне, що об'єднує всі речі та процеси, навіть ті, які, з першого погляду, видаються абсолютно відмінними. Хмара, камінь, троянда, людська думка мають одну безумовну спільну властивість – вони є, вони існують, мають певне буття. Саме цей факт дає нам підстави визначати буття як найбільш загальну властивість усіх речей. Буття – це щось тотожне в усіх відмінних речах і явищах. З погляду логіки поняття «буття» за обсягом прямує до безкінечності (охоплює всі речі та явища в безкінечному Всесвіті), а, згідно з логічним законом про обернений зв'язок між обсягом і змістом поняття, за своїм змістом – до нуля, тобто буття є в усьому, а в бутті немає нічого. Ці перші міркування викликають потребу осмислення поняття «ніщо». Діалектику буття та ніщо розкрив у своїй філософській системі Гегель.

Людська думка за всім розмаїттям речей і подій світу намагається виявити незмінну і стійку єдність – субстанцію – глибинний вид буття, що слугує причиною появи всіх інших видів буття, а сам не має інших причин для існування, крім самого себе.

Першим трактуванням субстанції є її ототожнення із субстратом, з речовинним первнем, з якого складені всі речі і який найчастіше є об'єктом зовнішнього щодо нього впливу. Так, історично перші такі фізичні первні речей у об'єктивуються у натурфілософії мілетської школи: вода (Фалес), повітря (Анаксимен).

Друге трактування категорії субстанції пов'язане з її інтерпретацією як діяльної духовної першооснови, що має причину буття в самій собі. Тут субстанція – це не пасивний об'єкт впливу і не субстрат, з якого створені всі речі, а свідомий і вольовий первень, суб'єкт дії. Таке розуміння можна виявити в античному трактуванні душі в Платона й Аристотеля, незважаючи на розбіжності в їх філософських поглядах.

Нарешті, можна виділити і **третій**, значною мірою інтегральний, категоріальний смисл. Субстанція – це породжуюча незмінна основа всієї конкретної множини своїх модусів (станів) і умова їх спілкування (взаємодії). Тут субстанція виявляється однаковою мірою і субстратною, і діяльною. Вона – причина всіх речей і водночас самої себе.

Таке тлумачення категорії “субстанція” – надбання переважно новоєвропейських пантеїстичних систем. У філософії Б. Спінози субстанція уподібнена невидимому тілесним поглядом загальному живому кореню речей, звідки вони всі виростають.

Двома найбільш фундаментальними якісними інтерпретаціями категорії субстанції є її ототожнення або з ідеальним (духовним), або з матеріальним первнем буття. Протиставлення духу і матерії як двох альтернативних субстанцій дає нам концепції відповідно ідеалістичного чи матеріалістичного типу.

Концепції матеріалістичного типу надзвичайно різноманітні й в остаточному підсумку пов'язані зі зведенням усіх речей і процесів світу до матерії, яка постає як:

- а) конкретно-чуттєва речовина типу води або вогню (ранній матеріалізм мілетської школи);
- б) однорідні, дискретні, далі неподільні речовинні утвори, про які ми не можемо дізнатися з чуттєвого досвіду (античний атомізм і атомізм Нового часу, теорія елементарних часток, кварків і т.д.);
- в) нескінченно ділений, континуальний (безперервний) первень у вигляді або платонівської матерії-годувальниці, яка по суті збігається з простором Космосу, чи механічного простору Декарта, чи викривлюваного простору-часу загальної теорії відносності Ейнштейна, або різних фундаментальних фізичних теорій.

Серед ідеалістичних побудов можна виділити так звану об'єктивно-ідеалістичну позицію в розумінні першооснов буття. Тут діяльною субстанцією світобудови можуть бути визнані Абсолютна Ідея (Г. Гегель), Світовий Розум (Анаксагор, стоїки), Світова Душа (гностики), Світова Воля (А. Шопенгауер), Космічне Несвідоме (Е. Гартман) і т.д. У послідовно теїстичних різновидах об'єктивного ідеалізму початком і кінцем світу визнаються Божественний Абсолют (іудейська, християнська, мусульманська й буддійська ідеалістична метафізики), Божественний Брахман (філософія індійської веданти), Божественне Дао в китайських теїстично зорієнтованих філософських системах і т.д.

Відповідно все багатство буття в таких моделях – це своєрідне метафізичне розгортання духовно-ідеальних першооснов через систему категорій, понять або містичних образів, які відображають ієрархічну будову буття. Тут завжди є момент переходу від вихідної повноти і єдності до тварної множинності космічних і земних форм, чи то неоплатонічна еманация Єдиного, християнський креаціонізм або гегелівське категоріально-логічне саморозгортання Абсолютної Ідеї. Звичайно це глобальні філософські системи, які охоплюють буквально все, що тільки може помислити людський розум.

Суб'єктивний ідеалізм, кристалізується тільки в Новий час. Субстанція як активний і діяльний духовний первень буття, інтерпретується з індивідуалістичних позицій. Логіка міркувань Джорджа Берклі, з якого можна починати відлік існування послідовної суб'єктивно-ідеалістичної настанови у філософії, приблизно така. Оскільки в цьому світі ми можемо вірогідно говорити тільки про те, що сприймається нашими чуттями й свідомістю, і немає гарантії, що є щось ще, що перебуває за межами свідомості, то «бути» й означає «бути сприйманим»: «Esse est percipi».

Предмет є доти, поки ми його сприймаємо. Вірогідно існують лише різноманітні ідеї нашого внутрішнього світу. Відповідно конструювати складні метафізичні системи з використанням таких понять, як дух або матерія, абсурдно, тому що вони не можуть бути безпосередньо сприйняті нами.

Друга група межових онтологічних питань пов'язана з кількістю субстанцій. Ті філософи, які закладають в основу світу одну субстанцію, один первень, називаються **моністами**. Найпослідовніші варіанти ідеалістичного монізму

представлені християнським та ісламським креаціонізмом («Спочатку було слово і слово було Бог») і гегелівським абсолютним ідеалізмом. Матеріалістичний монізм у своїй класичній формі представлений працями французьких матеріалістів, діалектичним матеріалізмом. Тут в основу світ покладено тільки матеріальний первень, а різноманітні властивості буття розглядаються як прояви матеріальної єдності світу.

Плюралізм в онтології виходить із множини незалежних первнів, які володіють активністю й самодетермінацією, тобто постають причинами самих себе. Плюралізм може бути ідеалістичним (Г. Ляйбніц) і матеріалістичним (Демокрит), а може наділяти множинні первні буття однаковою мірою і психічними, і матеріально-фізичними властивостями.

Дуалізм представлений пантеїстичною моделлю, де субстанції приписуються бінарні атрибути духу й матерії. Природа при цьому максимально обожнюється, а Бог натуралізується.

3.2. Структура, методи та розвиток наукового пізнання. Методологія інноваційної діяльності

Теорія пізнання (гносеологія) досліджує природу, умови, механізми, принципи і форми пізнавальної діяльності людини.

Пізнання – це:

- процес здобування знань, створення образів, моделей теорій реальності (це інформативний аспект пізнання);
- прагнення оволодіти реальністю, проникнути в її приховані підвалини (це активістський або вольовий аспект пізнання);
- бажання досягти найважливішого, найпозитивнішого для людини стану досконалості (це смисловий аспект пізнання).

Результатом пізнання є знання, яке не тотожне інформації. У суспільному та індивідуальному розвитку пізнання виділяють дві основні стадії:

- стихійна, яка є досить консервативною, належним чином не усвідомленою;
- активно-дійова, яка є усвідомленою, свідомо організованою та спрямованою на спеціальне продукування знань.

Першим, вихідним рівнем пізнання, поза яким неможливе формування знання, є чуттєвий рівень, або «перцептивний досвід», який є фіксацією окремих властивостей та ознак речей органами чуття людини відповідно до їх внутрішніх можливостей. На чуттєвому рівні пізнання ми не отримуємо знання (адже побачити річ - ще не значить її пізнати або зрозуміти), але маємо такий компонент, поза яким пізнання неможливе.

Раціонально-логічний рівень пізнання (абстрактне мислення) має такі форми:

- поняття;
- судження;
- умовивід.

Подекуди виділяють третій, синтезувальний рівень пізнання, який поєднує поняття та теорії з наочно даним. Усі рівні тісно пов'язані між собою і відіграють важливу роль у пізнанні, а їх абсолютизація призводить до спотвореного розуміння процесу пізнання. Проблема пізнання тісно межує із запитанням, якою мірою ми можемо бути впевнені в надійності наших знань про дійсність. Це проблема у гносеології постає як проблема істини у пізнанні. Сьогодні ми маємо чотири основні теорії істинності наших знань.

- Кореспондентська теорія істини (Аристель),
- Когерентна теорія істини, (Г.Коген, П.Наторп, Е.Кассірер);
- Конвенціональна теорія істини (Ч.Пірс, А.Пуанкаре, Ю.Хабермас);
- Регулятивна теорія істини, (Дьюї, У.Джеймс).

Сучасні дослідження наукового пізнання доводять, що і в науці позиція дослідника, його уподобання, світоглядні позиції можуть суттєво впливати на результати його пізнання. У зв'язку з цим поряд з поняттям істини в оцінці пізнання використовують поняття правди.

Правда – це істина, поєднана з життєвою позицією людини. Зважаючи на те, що наукове пізнання постає як усвідомлене та свідомо організоване, тобто знання про те, як продукувати, нагромаджувати та поліпшувати знання це стає можливим за допомогою методу, як генетичного складника науки. В свою чергу, науковий метод – це порядок і послідовність пізнавальних дій, що їх свідомо обґрунтовують та цілеспрямовано застосовують.

Основними методами емпіричного пізнання є:

- спостереження (безпосереднє, опосередковане)
- порівняння;
- вимірювання (пряме, непряме);
- описування (описування як класифікація зібраних даних, описування теоретичних положень);
- експеримент (пошуковий, перевірочний, здійснюючий).

Основними методами теоретичного рівня пізнання є:

- аксіоматичний (виділення вихідних співвідношень сфери пізнання та встановлення з їх допомогою змісту і зв'язків цієї сфери
- теоретичного моделювання (конструювання предметних якостей за допомогою математики, теорії систем та ін.)
- гіпотетико-дедуктивний (формування гіпотез, що пояснюють сукупність фактів, виведення з гіпотез часткових тверджень та їх пояснення);
- сходження від абстрактного до конкретного (виділення елементарних характеристик фактів та зведення їх в єдину систему тверджень);
- поєднання історичного та логічного: досліджують історичний процес певної сфери, виділяють у ньому необхідні зв'язки, які зводять в єдину систему тверджень.
- системно-структурний (вивчення об'єкта як в цілості його структури, так і його складників).

Методологія - це спеціальна частина певної галузі науки, яка опікується збиранням, осмисленням та обґрунтуванням методів, що в ній застосовуються.

Сучасна методологія виділяє основні складові методу та проводить класифікації методів пізнання.

Класифікації методів може проводитися за різними ознаками. Наприклад, за широтою застосування методи поділяються на:

- специфічно-наукові, які притаманні певній окремій науці;
- частково-наукові, що використовуються у частині наук;
- загальнонаукові, що застосовуються у більшості наук;
- всезагальні методи, тобто такі методи, які лежать в основі самого процесу пізнання та обґрунтування будь-яких методів.

ТЕМА 4. МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ НАУК

План

4.1. Особливості методології початку ХХІ століття

4.2. Специфіка методології гуманітарних наук

4.3. Постмодерністська філософія

4.1. Особливості методології початку ХХІ століття

Під методологією дуже часто розуміють систему методів, що використовуються в якійсь галузі діяльності (у науці, мистецтві, техніці, технології і т. і.). Якщо мова йде про гуманітарні науки, то кожна з них спирається як на загальнонаукові методи, так і на специфічні, притаманні кожній окремій науці. Але в контексті філософського дослідження акцентується інший змістовий зміст терміну «методологія»: це, перш за все, вчення про методи наукової діяльності, загальна теорія наукового методу. Включаючи до сфери свого розгляду відповідні питання, методологія вирішує їх з гносеологічних позицій, дає їм гносеологічну оцінку, мінімально займаючись технічною стороною справи. Її завдання полягають у дослідженні можливостей та перспектив розвитку відповідних методів у ході динаміки наукового пізнання.

Методологія науки є теорією наукового пізнання, що досліджує пізнавальні процеси, які відбуваються в науці, форми і методи наукового пізнання. В сучасних наукових джерелах її визначають як метанаукове знання філософського характеру.

Сучасна наука є складним системним утворенням, змістовне розгортання якого відбувається під впливом багатьох факторів, у тому числі і в силу дії різних методів. Методологія, в такому ракурсі бачення, утворює методологічний інструментарій науки. Багаторівнева концепція методологічного знання дозволяє виділити серед них основні групи з урахуванням ступеня спільності та широти застосування. До найважливіших, виконуючих роль загальнонаукових методологічних програм сучасного наукового пізнання, належить **системний підхід**. Такий підхід використовують, якщо об'єктом наукового дослідження виступає системне утворення. Методологічна специфіка системного підходу визначається тим, що останній орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкту і механізмів, які лежать в основі самої фундації системи, виявлення типу зв'язків об'єкту з метою подальшого зведення всіх складових в єдину картину бачення.

Широке використання системного підходу в сучасній дослідницькій практиці обумовлено низкою обставин, і насамперед інтенсивним освоєнням у сучасному науковому знанні складних об'єктів – склад, конфігурація та принципи функціонування яких далеко не очевидні і потребують спеціального

аналізу. Безперечною перевагою системного підходу є не тільки властива йому можливість виявлення ширшої області пізнання в порівнянні з вже освоєною в науці, але і нова схема пояснення, що генерується ним, в основі якої лежить пошук конкретних механізмів, які і визначають цілісність об'єкта, а також експлікація досить повної типології його зв'язків, що вимагає свого операційного уявлення. Одним із найбільш яскравим втіленням системної методології є **системний аналіз**. Він представляє собою особливу галузь прикладного знання, в рамках якого на відміну від інших дисциплін прикладного характеру практично відсутня субстратна специфіка: системний аналіз застосовується до систем будь-якої природи. Останні десятиліття ХХ століття відбувається становлення нелінійної методології пізнання, пов'язаної з розробкою міждисциплінарних наукових концепцій – динаміки нерівноважних процесів та синергетики. У рамках цих концепцій складаються нові орієнтири пізнавальної діяльності, що задають розгляд досліджуваного об'єкта в якості складної системи, що самоорганізується і тим самим історично розвивається, що відтворює в динаміці змін основні характеристики цілого як ієрархії порядків. Твердження нелінійної методології пізнання в сучасній науці виступає як один із проявів процесу становлення постнекласичної наукової раціональності. Вона націлена на освоєння унікальних відкритих систем, які розвиваються самостійно і серед яких особливе місце займають складні природні комплекси. Один із обов'язкових компонентів такої системи – сама людина з характерними для неї формами пізнання і перетворення світу. Філософське знання, з властивих йому світоглядних, загальнометодологічних, аксіологічних та інтегративних можливостей, виявляється затребуваним з боку сучасного суспільствознавства. Якщо в дослідженні спеціалізованих галузей присутні звернення до філософських, то в такому випадку філософське знання виступає в якості посередника в освоєнні міждисциплінарних методологій. Наприклад, когнітивістика посилюється за рахунок звернення до епістемології та філософії пізнання політологія – за рахунок філософії права; педагогіка – за рахунок філософії освіти і філософії виховання; економічні науки – за рахунок філософії історії та культурології тощо.

Прикладами в такому випадку виступають методологія психоісторії, металінгвістики, екзистенційного менеджменту, феноменологічної соціології, синергетичного підходу, біографічної герменевтики тощо. В такому випадку допустимими є ризики (наприклад, ризик редукціонізму), але в загальному плані такі дослідження, спираючись на сучасний досвід і позитивні результати, виправдовують будь-які ризики.

Отже, в сучасному соціально-гуманітарному пізнанні найбільш перспективними і затребуваними науковою практикою виявляються саме дослідження, які здійснюються «на стиках» наук: в юридичних науках – із політологією, етикою і соціологією; в економічних – із соціологією, правознавством, етикою; у політичних – з соціологією, психологією, теорією соціальної комунікації; у філологічних – з нейролінгвістикою і філософією

культури, філософією мови і семіотикою; в історичних науках із культурологією, соціологією, психологією, релігієзнавством; в педагогіці – із психологією, філософією освіти, філософією викладання тощо.

Інтелектуальні революції. Інтелектуальна революція – загальноцивілізаційний феномен. Мова про її реалізацію у будь-яких сферах життєдіяльності людини поки що в дослідженнях не використовується широко, але про це надбання у розумінні глибинної структури мислення йшла у науковців, які досліджували історію природознавчих наук. Це були яскраві постаті в філософії: А. Койре, Р. Коллінгвуд, Т. Кун та ін. Кожен з них спирався на роздуми саме про проблематику мислення, але такі глибинні конструкції думки отримали у них різні назви.

Велетнем у розвідках відносно розуміння інтелектуальних змін людства і наданні їм статусу революцій, став видатний філософ ХХ ст. Альфред Норд. Його чітке визначення інтелектуальної революції, ґрунтовне дослідження обставин, які стали необхідними умовами для її розуміння, аналіз діяхронічного аспекту її формування у поєднанні із синхронічними за характером фактами, що слугують підтвердженням цієї ідеї, стали прикладом масштабної історії трансформацій людини за рахунок змін її мислення. І хоча у словниках можна знайти визначення терміну інтелектуальна революція, все ж таки когнітивну симфонію їй присвятив саме Альфред Норд. На його думку, мислення, а більш конкретно – способи мислення, які використовуються як інструменти обробки інформації найбільшою кількістю людей, стають свідченням руху людства у напрямку до інтелектуальних змін: «Інтелектуальна революція стає з можливості фактом не тоді, коли відкрито новий спосіб мислити, а тоді, коли цей спосіб думки доведений до відома усіх носіїв даної культури». На аналогічних позиціях стояв і відомий німецький філософ К. Ясперс, пишучи про цивілізаційні зміни в історії людства.

Першу революцію Альфред Норд пов'язував з рухом софістів і діяльністю Сократа, Платона, Аристотеля. Узагальнюючим поняттям людської здатності осягати світ думкою є свідомість і мислення. З давніх часів людина розмірковувала над цими феноменами, не розділяючи їх. Парменід вперше заявив про тотожність буття і мислення. Аристотель виділяв початок, який управляє тілом і енергією душі, і назвав його «Нус» (Розум), тим самим підтверджуючи позицію Парменіду. «Інтелектуальна революція знаменує собою становлення культури дефініцій (понять), коли сама дефініція набула статусу найважливішого інструменту античного раціонального мислення. Культура виведення понять характерна і для Середньовіччя»¹. Процес виведення понять отримав у спадщину характерну для античних мислителів настанову про значення розуму. І хоча мислення мало християнське орієнтований характер у будь-яких (онтологічних, гносеологічних тощо) вимірах, все ж таки «раціоналізм в цілому залишився за своїми найбільш загальними підставами таким, яким його створила античність»

Основи нової для того часу рефлексії ознаменували період формуванні і становлення першої в історії людства інтелектуальної революції. Рефлексія була націлена на саму думку, а також на предмет думки у слові. Це водночас стало початком відкриття гносеологічного етапу розвитку як у самій філософії, так і основою для логіки (кодифікації її правил). Це не могло не вплинути і на мистецтво слова (останнє мало величезну силу в культурі і в соціальних проектах давніх греків). Недаремно для мистецтва слова були відведені особливі локації для промови і слухання – агори. При цьому археологічні знахідки в Афінах відкрили для нас і грецьку, і римську агори, тобто ораторське звернення з його подальшим обговоренням було традиційне важливим елементом культури давніх греків та римлян досить тривалий час. Природньо виглядало в такому контексті цікавість рефлексією, зверненою до слова, що відкрила проблему «критики мови», загострюючи тему кодифікації правил риторики та поетики. Така раціональність стала підґрунтям техніки силогізму, про що і написав Альфред Норд. Він вважав, що дедукція, що припускає ієрархічний рух зверху до низу, при якому загальне мислиться первинним повідношенню до одиничного: первинним, перш за все, гносеологічно, тобто більш пізнаваним, достовірним. Але і онтологічним, тобто більш реальним.

Друга інтелектуальна революція безпосередньо пов'язана з формуванням європейської науки XVII – XVIII ст. Нова раціональність, з точки зору колишньої, була порушником всіх правил, всіх усталених норм, адже у неї була суттєва перевага: на відміну від науки, яка тільки зароджувалася, стара раціональність давала абсолютно несуперечливий образ світу. Він був логічний і давав заряд для уяви, чого не могла дати нова наука.

У Новий час склалися два протилежні підходи до розуміння мислення і свідомості. За одним вважалося, що свідомість – це є здатність відображати властивості навколишнього світу і узагальнювати чуттєві дані, а за іншим, вважали розум носієм його власних «апріорних» форм, які накладаються на емпіричний матеріал і визначають його смисли і значення. «Утвердилася влада наукової раціональності і склався класичний ідеал служіння знанню заради самого знання»

Саме в цей час остаточно сформувалась метафізична традиція у розумінні суб'єкта пізнання. Процес його конститутивного характеру, розуміння розуму і раціональності, намагання «задавати» нормативні схеми мислення, доведені до статусу законодавчого, – все це ланки одного потужного ланцюга, який і став унаочнювати другу інтелектуальну революцію. За І. Кантом, єдиною раціональністю була наукова раціональність, що декларувалося ним як «експансія і редукція розуму»³. Якщо Платон розум і розумне розумів з позиції гармонійного поєднання в ньому Добра, Істини і Краси, то в епоху Просвітництва вся увага сконцентрувалася навколо наукового розуму як «законодавчого», а раціональність стали розуміти як вимогу відповідності розуму. Як наслідок, сформувалася модель «войовничої раціональності» як «єдиної і обов'язкової для всіх».

Паралельно раціональність, її розуміння остаточно стало прив'язаними до науки і наукової раціональності. Це теж було не випадковим, бо загальний культурно-соціальний дискурс формувався саме під тиском потужної науки Нового часу. «Вона сприяла формуванню певного стилю пізнавальної діяльності, який характеризувався причинного моделлю пояснення, математичною мовою опису, формою обґрунтування знання, що поєднує в собі логічний доказ і фактичну (експериментальну) перевірку». Цікавими є роздуми потужного французького філософа А. Койре про зміну характеру мислення і оформлення думок. Процеси інтелектуальних трансформацій на протязі XVI–XVII ст. були в центрі його розвідок. Він вважав, що сутність їх полягає у докорінній реформі самого способу мислення. На думку французького дослідника, «на інтелектуальні процеси вплинув синтез таких складових, як нова філософія, нова концепція наукового погляду на світ, нова ідея природи». Загальний інтелектуальний дискурс підсилювався ще і наступом з боку індустріалізації і нових відносин в суспільстві. Мислення постійно знаходилося під тиском формування нових цінностей, що мало відлуння у багатьох шарах населення. Все це і стало передумовами, на основі яких починає змінюватися мислення людини, що було помічено М. Вебером. Із формуванням нового типу суспільства, розвитком науки, антропогенною та гуманістичною спрямованістю цивілізаційних трансформацій почали складатися умови для оформлення наступної інтелектуальної революції – **третьої**. Інтелектуальна революція і способи мислення (а разом із ними й техніки мислення) взаємозалежні і взаємодіють за принципом когерентного розвитку. Революція залежить від загальної соціально-економічної та наукової картин світу і репрезентується не тільки як форма знання, яка регулює постановку фундаментальних наукових проблем і цілеспрямовану трансляцію уявлень і принципів з однієї науки в іншу. Вона сприяє «поширенню» на широке коло користувачів способів розумової діяльності. А її репрезентація має вихід на певні техніки мислення. Аналіз наукової картини світу і відкриттів в природознавстві, що впливають на них, дає можливість теоретичного осмислення підстав або принципів певної техніки мислення.

Між «науковою революцією» і «інтелектуальною революцією» існує складний взаємозв'язок, який виражається в тому, що «наукова революція» є одночасно і продуктом, і джерелом «інтелектуальної революції». До того ж, революційна боротьба в науці породжує і провокує трансформацію колективних уявлень, «революцію інтелекту». Можна із впевненістю підкреслити, що XXI століття – це час функціонування нових можливостей, насамперед, наукового і технічного характеру, це вік початку нової інформаційної цивілізації. Наприклад, М. Каку прогнозує гіпотетичне суспільство майбутнього з технологіями, які будуть виглядати науковою фантастикою навіть сьогодні. Такі прогнози свідчать про формування фундаменту для нових векторів розвитку цивілізацій. Якщо продовжувати

лінію роздумів К. Ясперса, то перед нами новий глобальний виток, або може і стрибок. Еволюція техносфери та інфосфери розкривають безмежні горизонти для життєдіяльності людства, торкається усіх сфер життя, веде до неминучих трансформацій.

Але є ще найбільш могутній фактор, який буде активно впливати на розвиток мислення у майбутньому, що і буде мати найбільш потужне значення для нового етапу революційного розвитку. Йдеться про більш суттєві зміни в області духовного, що, в свою чергу, відіб'ється і в психіці, і в психології людини. Нагадаємо про вражаючі повороти неklasичної епістемології. За натуралістичним поворотом, підкреслюється роль взаємозв'язку тілесного і оточуючого світу для формування процесу мислення. Тілесне як феномен чуттєвих когнітивних можливостей людини у поєднанні із «вимогами» оточуючого середовища, знаходячись у постійному зворотному зв'язку із ним, активізує роль тілесної раціональності. «Положення про те, що суб'єкт конструює світ, а наш тілесний досвід дано словом і конструюється дискурсивними контекстами, виглядає неповним: його обмеженість потребує певних доповнень. Вивчення чуттєвих когнітивних можливостей людини та аналіз когнітивної карти тілесного змушує звернути увагу на тілесну раціональність»¹. Такі зміни обов'язково підштовхнуть людину надавати належну повагу трансцендентному, що може стати підґрунтям для розуміння та сприйняття таких традиційних феноменів, як світ, реальність, простір, прості речі тощо. Такі трансформації ведуть не тільки до фіксації обмеженості досвіду за рахунок слова, вони набагато ширші: якщо традиційно картина світу формувалась за рахунок онтологічного мислення, то за нових умов розуміння життя з'являється необхідність в антропологічному мисленні. Якщо додати до цієї тези роздуми сучасних філософів про антропологічний поворот у філософії², то можна говорити не тільки про новий шлях розвитку мислення людини. Характер цього кроку прив'язаний до потреби в духовній цілісності, яка могла б бути в кращому становищі і впливати на процес розбудови і розуміння картини світу. Саме тоді мислення і зможе «оформити» повну і справжню картину світу.

У кінці ХХ ст. Обрі ді Грей, фахівець в області комп'ютерних наук і в області біогеронтології, вважала, що в майбутньому людство навчиться змінювати свої тіла на клітинному і молекулярному рівнях з метою продовження життя і усунення старіння. Але вже в ХХІ ст. у період всім відомої Пандемії європейські філософи Б. Латур, Є. Іллуз, Ж.-П. Нансі під враженням жахливих подій, що відбувалися в усьому світі, звернули увагу на необхідність дбайливого ставлення до тілесного як феномена спокус сучасної науки. Оскільки в умовах науково-технологічного суспільства «життєвий простір людини та її тіло будуть піддаватися небезпечним поворотам, що можна порівняти з їздою без правил»¹, автори пропонують будь-який конструктивістський проект розгортати з урахуванням можливостей тілесної

раціональності, бо лише раціональність як цілісність тілесного та словесного наближає нас до гармонійного сприйняття світу.

Криза епохи Модерну переклала тягар часового майбутнього на необхідність звернення до тілесної раціональності, а це означає, що ми не повинні обмежуватися онтологічним мисленням, бо ми мусимо враховувати і антропологічне мислення, яке є новим когнітивним інструментом і закладає основи для нової інтелектуально-когнітивної парадигми. Такі трансформації мислення сприятимуть наступній інтелектуальній революції.

Дискурс. Про те, що людство конструює світ (тобто цей процес поєднує сферу навичок дій і технік мислення, впливу широкого ряду контекстів у вигляді інтеграції ментальних концептів, когнітивних зрушень та утворень даної епохи тощо) і формує дискурси соціально-часового контексту, заявив М. Фуко, а його дослідження цього питання набуло активного обговорення у філософії кінця ХХ ст. В подальшому термін дискурс з філософських текстів імпортувався в інші науки і міцно тримає свої позиції. Є багато літератури, де використовується цей термін, що дає можливість оцінювати його як один з методологічних прийомів науковця. М. Фуко протипоставив традиційному історичному опису зовсім інший метод. Його праці можна назвати як такі, що належать «інтелектуальній історії». «В перший період свого творчого шляху він ввів термін епістема, який витлумачується як інтелектуальна проекція структури ментальності відповідної епохи та її культури як детермінуючої структури, яка визначає мислення, дії, які притаманні тій чи іншій епосі. Але в подальшому, в роботі «Археологія знання» поруч із терміном ментальність з'явився, а потім досить активно залучився до наукової термінології термін дискурс. Він розумів його як практику, яка функціонує у гранично десуб'єктивованій площині, тим самим він переклав наголос з психологічного і зосередився на практичному».

Французький філософ також запропонував переглянути суть картезіанської свідомості як замкнутої на собі суб'єктивності. В центрі його уваги – спроби пояснити тотальність концептів «дух», «індивід», «свідомість», «інтелектуальність», скориставшись терміном дискурс. Спочатку він шукав те, що називав «археологією гуманітарних наук», виступивши проти існуючих методів досліджень історії і потребувавши нових. Але така пропозиція не знайшла підтримки з боку вчених, особливо його колег (мова йде про Ж.-П. Сартра). На жорсткий виклик М. Фуко відреагував так: «Насправді такі люди, як Марк Блок і Люсьєн Февр, англійські історики та інші давно вже поклали край цьому міфу історії. Вони практикують історію зовсім в інший спосіб».

Справа була більш масштабнішою, бо пошуки М. Фуко ґрунтувались навколо проблеми суб'єкта пізнання і була направлена проти теорії суб'єкта метафізичного ґатунку. М. Фуко виділяв рівень дискурсивних практик, який вимагав особливих методів роботи дослідника, свого роду «археологічного» аналізу. Аналіз цих практик та їх трансформацій відсилав до якогось суб'єкту

пізнання (історичного або трансцендентального), який немов би їх винаходив одну за одною або обґрунтовував на деякому початковому рівні, і не звертав уваги «до глобальної зміни ментальності, колективної установки або ж умонастрою»

Питання суб'єкта пізнання стало перетинатися із питанням про історичність істини, розуму і раціональності. М. Фуко розцінював його як центральне питання філософії. Тому розрізняв різні форми раціональності, прив'язуючи їх до певного напрямку в філософії. Такими прикладами можуть бути раціональність марксизму, феноменології, кордоцентризму тощо. Така жорстка критика існуючої філософії і головної теми філософії (раціональності) була викликана критикою метафізичного характеру філософських понять, основних концептуальних положень, серед яких був і суб'єкт пізнання. Для М. Фуко він вже був не актуальним, його час вже був у минулому. Ця ідея була не зовсім нова, бо її вже торкалися такі відомі філософи, як Ніцше, Батай, Бланшо, Башляр, Кангілем, але сила і потужність критики з боку М. Фуко була неперевершеною. І хоча його попередники відмічали особливий характер суб'єкта як дарувальника смислів, М. Фуко розгорнув широкомасштабну і концептуальну особисту позицію: на питання про те, а хто ж продукує систему? М. Фуко відповів: «Я – підірвано, відбувається відкриття якогось «є». В центрі уваги виявляється анонімна думка, знання без суб'єкта, теоретично без ідентифікованої суб'єктивності»². Тому для нього характерною є наступна маніфестація дискурсу: «Я не хочу шукати – під дискурсом – чому ж є думка людей, але намагаюся взяти дискурс в його явленому існуванні як деяку практику, яка підпорядковується правилам: правилам освіти, існування і співіснування, підпорядковується системам функціонування і т. і. І саме цю практику в її щільності та майже матеріальності, я й описую».

Французький майстер відмовився від викладання історії в традиційних контекстах і звернувся до нових термінів, які, на його думку, є більш продуктивними та реальними щодо опису фактичного матеріалу, а мистецтво існування він назвав «раціональними техніками»¹ або «техніками себе». Думку не слід шукати лише в теоретичних формулюваннях, будь то філософія або наука; вона може і повинна аналізуватися у «всіх способах говорити, робити, вести себе, де індивід виявляє себе в якості суб'єкта пізнання, як етичного суб'єкта чи юридичного, як суб'єкта, що усвідомлює себе та інших»

4.2. Специфіка методології гуманітарних наук

Виникнення герменевтики як особливої філософської течії останньої третини ХХ століття вплинуло на розвиток методології не тільки гуманітарних, а й природничих наук.

Засновником герменевтики Нового часу вважають Ф. Шлейєрмахера, що заклав основи герменевтики як загальної теорії інтерпретації. Він розглядав герменевтику як метод усіх наук про дух (гуманітарних наук), доводячи, що за допомогою психологічного «вживання» можна проникнути у внутрішній світ

авторів древніх текстів, будь-яких історичних діячів і на цій основі реконструювати історичні події, зрозуміти їх більш глибоко, ніж їх усвідомлювали самі учасники цих подій.

Пізніше, наприкінці ХІХ століття, філософська герменевтика розроблялася В. Дільтеєм, який особливу увагу приділяв дослідженню сутності процесу розуміння. Останній він розглядав як «переживання» у сенсі схоплення прихованих смислів людського існування на його історично переломних етапах. Він стверджував, що герменевтика є методологією гуманітарного пізнання: «природу ми пояснюємо, а дух розуміємо». В особі В. Дільтея герменевтика поєдналася з «філософією життя».

Однак тільки наприкінці ХХ століття усе чіткіше усвідомлюється неправомірність протиставлення наук про дух і наук про природу, розуміння і пояснення. Тому до герменевтики як філософії розуміння звертаються філософи науки.

Найбільш відомі представники герменевтики – Г. Гадамер, П. Рікер, Ж. Лакан, К. Апель та ін. Не аналізуючи докладно всі аспекти герменевтики як філософського напрямку, відзначимо тільки ті з них, що мають значення для розвитку філософії науки.

Основу процесу пізнання завжди становить «попереднє розуміння», задане традицією, у рамках якої, на думку Г. Гадамера, тільки і можна жити і мислити. Той, хто читає текст, завжди має деякий проект, навіть найбезпосередніший сенс читається у світлі певних очікувань. Однак первинний проект не може не переглядатися в міру проникнення в текст. «Передрозуміння» можна виправляти, коректувати, але звільнитися від нього повністю не можна (не існує реально «нульової точки відліку»). Тобто процес пізнання й історичного, і природничо-наукового не є абстрактно-байдужою констатацією усього, що потрапляє в поле нашого зору, як вважають позитивісти. Дослідник завжди підходить до досліджуваного предмета, тексту з погляду заздалегідь заданої традиції. Г. Гадамер вважав це передрозуміння, засноване на «забобонах» культурної традиції. І саме вони, а не раціонально-логічні моменти визначають сутність людського мислення.

Він відхиляє традиційно негативне ставлення до забобонів як до чогось, чого потрібно уникати, чого необхідно соромитися. Історичний аналіз цього поняття, пише він, показує, що тільки завдяки Просвітництву поняття забобонів одержало звичне для нас негативне значення. Самі по собі забобони означають судження, що виносяться до остаточної перевірки всіх предметно визначальних моментів. Г. Гадамер аналізує забобони як ідеї, що вплетені в культурну традицію, здогади, припущення. Він очищає їх від негативного значення. Забобони необхідно не відкидати, а усвідомити, врахувати і позбутися тільки негативних забобонів.

Зрозуміло, коли замість нашого власного судження з'являється авторитет, він стає джерелом забобонів у буквальному значенні слова. Але ніхто не може заперечувати, що авторитет у ряді випадків – надійне джерело істини. Цього не бажали бачити просвітителі, що і спровокувало нігілізм щодо авторитету як джерела пізнання. Між традицією і розумом Г. Гадамер не бачить абсолютного

контрасту. Реставрація чи створення все нових, начинених забобонами традицій, – це романтична (хоча в основі просвітительська) віра в корені, перед силою яких розум має зберігати мовчання. Насправді ж традиція є не що інше, як момент свободи і самої історії. Найміцніша з традицій не зникає, і все ж вона має потребу в постійній культивуванні й адаптації.

Ідея «передрозуміння» у своєрідній формі виражає переконання в соціокультурній детермінації будь-якого пізнання. Дійсно, обрій розуміння завжди історично обумовлений і обмежений. Безпередпосилкове розуміння – незалежно від того, йдеться про вивчення історії чи природи, – є, по суті, фікцією. Ґрунтуючись на культурній пам'яті, інтерпретатор робить припущення. Лише наступний аналіз тексту і контексту покаже, наскільки вірний перший проект. Якщо текст чинить опір, народжується другий проект, і так до нескінченності, оскільки нескінченні можливості тлумачення. Зміни, більш-менш істотні, у сфері передрозуміння дають привід для нового прочитання, тому нові інтерпретації тексту не вичерпуються.

Безперечно, у Г. Гадамера є всі підстави стверджувати: людина, щоб зрозуміти те чи інше явище дійсного світу історії або витлумачити історичний документ («текст», за термінологією прихильників герменевтики), повинна володіти певним «історичним розумінням», «передрозумінням»; вона має зрозуміти історичну ситуацію, в якій живе і діє, повинна усвідомити наявні в ній самій «забобони», повинна прагнути зрозуміти історичні обставини, в яких розгорталися події минулого, тобто «вжитися» у «текст», «відчувати» його і лише на цій підставі витлумачувати, інтерпретувати, оцінювати історичні факти, події і процеси. Тобто до істини дослідник повинен йти, ведучи постійний «діалог» із «текстом», з навколишнім сьогоdnішнім світом і світом історії.

За Г. Гадамером, справжнє розуміння є не тільки репродуктивним, але завжди продуктивним відношенням. Воно вимагає постійного обліку всіх історичних обставин, зближення і злиття «обріів» (історичних ситуацій) інтерпретатора й автора тексту. Лише усвідомлення інтерпретатором власної історичної обумовленості, проникнення в історичну ситуацію, що підлягає розумінню, вказує він, сприяє подоланню як його власної партикулярності, так і партикулярності тексту, приводить тлумача до утворення нового, більш загального, більш широкого, більш глибокого «обрію».

Для Г. Гадамера текст перетворюється в остаточну об'єктивну реальність. Він виявляється об'єктивно самостійним відносно як автора, так і його середовища й епохи. Завдання герменевтичного дослідження вбачається тепер не у вияві підтекстів, що мислилися свого часу, а у вияві різних можливих (у тому числі і тих, що раніше не передбачалися) інтерпретацій. Звідси випливає теза про принципову відкритість інтерпретації, яка, за Г. Гадамером, ніколи не може бути завершеною, а також про невіддільність розуміння тексту від саморозуміння інтерпретатора. Спрямовує пізнання людини, формує її досвід, на думку Г. Гадамера, мова. Буття є мова, тільки в мові відкривається людині істина буття. Гадамер фетишизує, абсолютизує мову. На його думку, саме мова, те, що в ній

висловлене, утворює світ, у якому ми живемо. Саме мова апіорі обумовлює і межі, і спосіб розуміння нами власного світу і світу історії.

Онтологізуючи мову, Г. Гадамер надає процесу соціально-історичного розуміння такого тлумачення, якому по суті притаманне переплетення елементів і об'єктивного, і суб'єктивного ідеалізму. Оголошуючи сутністю мови гру, він бачить у грі також і основу, і суть пізнання і розуміння історії. Саме в грі, швидше за все, досягається естетично не зацікавлена насолода, а отже, і пізнання. Тому, вважає Г. Гадамер, чим ближче наше розуміння до гри, тим ближче воно до істини. Конкретизуючи суть гри, Г. Гадамер звертається до поняття так званого «герменевтичного кола». Він вважає, що саме коло розкриває розуміння як гру між інтерпретатором та історичним текстом, традицією.

Так зване «герменевтичне коло» є центральним методологічним принципом герменевтики: для розуміння цілого необхідно зрозуміти його окремі частини, але для розуміння окремих частин уже необхідно мати уявлення про сенс цілого. Наприклад, слово може бути зрозумілим тільки в контексті фрази, фраза тільки в контексті абзацу чи сторінки, а остання – лише в контексті твору загалом, розуміння якого, у свою чергу, неможливе без розуміння до цього його частин. З погляду герменевтики завдання полягає не в тому, щоб розімкнути це коло, а в тому щоб увійти в нього. Мовна традиція, в якій укорінений суб'єкт, що пізнає, становить одночасно і предмет пізнання, і його основу: людина повинна зрозуміти те, всередині чого вона сама перебуває. При цьому відбувається певна переоцінка ролі традицій і мови в пізнанні. «Той, хто хоче зрозуміти текст, постійно накреслює певний сенс. Як тільки в тексті починає прояснюватися якийсь сенс, він робить попередній начерк сенсу всього тексту загалом. Але цей перший сенс прояснюється, у свою чергу, лише тому, що ми із самого початку читаємо текст, очікуючи знайти в ньому той чи інший визначений сенс».

У філософії науки герменевтичне коло розглядається як взаємообумовленість теорії і факту: факти, на яких будується теорія, завжди концептуально навантажені, їх відбір та інтерпретації обумовлені тією самою теорією, яку вони повинні обґрунтувати.

Проблеми, які аналізує герменевтика, реальні, дійсно існують і відіграють важливу роль у розкритті суті пізнавального процесу. Герменевтикою багато зроблено для з'ясування феномену розуміння. Зокрема, вона показала обмеженість натуралістичних, механістичних моделей пояснення розуміння, привернула увагу до проблеми розуміння і тлумачення. Передрозуміння, розуміння, інтерпретація, пояснення та інші важливі теоретико-пізнавальні категорії, які досліджуються герменевтикою, є визначені змісту яких є ще чимало дискусійних моментів, потребують пильної уваги сучасної епістемології.

Водночас філософська герменевтика виступила з претензією на пізнання істини без методу: між істиною і методом, вважає Г. Гадамер, немає згоди: суб'єктивна діяльність повинна розумітися не як метод пізнання істини, а як її герменевтична позначка, передчуття.

4.3. Постмодерністська філософія

Виникнення герменевтики як особливої філософської течії останньої третини ХХ століття вплинуло на розвиток методології не тільки гуманітарних, а й природничих наук.

Засновником герменевтики Нового часу вважають Ф. Шлейєрмахера, що заклав основи герменевтики як загальної теорії інтерпретації. Він розглядав герменевтику як метод усіх наук про дух (гуманітарних наук), доводячи, що за допомогою психологічного «вживання» можна проникнути у внутрішній світ авторів древніх текстів, будь-яких історичних діячів і на цій основі реконструювати історичні події, зрозуміти їх більш глибоко, ніж їх усвідомлювали самі учасники цих подій.

Пізніше, наприкінці ХІХ століття, філософська герменевтика розроблялася В. Дільтеєм, який особливу увагу приділяв дослідженню сутності процесу розуміння. Останній він розглядав як «переживання» у сенсі схоплення прихованих смислів людського існування на його історично переломних етапах. Він стверджував, що герменевтика є методологією гуманітарного пізнання: «природу ми пояснюємо, а дух розуміємо». В особі В. Дільтея герменевтика поєдналася з «філософією життя».

Однак тільки наприкінці ХХ століття усе чіткіше усвідомлюється неправомірність протиставлення наук про дух і наук про природу, розуміння і пояснення. Тому до герменевтики як філософії розуміння звертаються філософи науки.

Найбільш відомі представники герменевтики – Г. Гадамер, П. Рікер, Ж. Лакан, К. Апель та ін. Не аналізуючи докладно всі аспекти герменевтики як філософського напрямку, відзначимо тільки ті з них, що мають значення для розвитку філософії науки.

Основу процесу пізнання завжди становить «попереднє розуміння», задане традицією, у рамках якої, на думку Г. Гадамера, тільки і можна жити і мислити. Той, хто читає текст, завжди має деякий проект, навіть найбезпосередніший сенс читається у світлі певних очікувань. Однак первинний проект не може не переглядатися в міру проникнення в текст. «Передрозуміння» можна виправляти, коректувати, але звільнитися від нього повністю не можна (не існує реально «нульової точки відліку»). Тобто процес пізнання й історичного, і природничо-наукового не є абстрактно-байдужою констатацією усього, що потрапляє в поле нашого зору, як вважають позитивісти. Дослідник завжди підходить до досліджуваного предмета, тексту з погляду заздалегідь заданої традиції. Г. Гадамер вважав: це передрозуміння, засноване на «забобонах» культурної традиції. І саме вони, а не раціонально-логічні моменти визначають сутність людського мислення.

Він відхиляє традиційно негативне ставлення до забобонів як до чогось, чого потрібно уникати, чого необхідно соромитися. Історичний аналіз цього поняття, пише він, показує, що тільки завдяки Просвітництву поняття забобонів одержало звичне для нас негативне значення. Самі по собі забобони означають судження,

що виноситься до остаточної перевірки всіх предметно визначальних моментів. Г. Гадамер аналізує забобони як ідеї, що вплетені в культурну традицію, здогади, припущення. Він очищає їх від негативного значення. Забобони необхідно не відкидати, а усвідомити, врахувати і позбутися тільки негативних забобонів.

Зрозуміло, коли замість нашого власного судження з'являється авторитет, він стає джерелом забобонів у буквальному значенні слова. Але ніхто не може заперечувати, що авторитет у ряді випадків – надійне джерело істини. Цього не бажали бачити просвітителі, що і спровокувало нігілізм щодо авторитету як джерела пізнання. Між традицією і розумом Г. Гадамер не бачить абсолютного контрасту. Реставрація чи створення все нових, начинених забобонами традицій, – це романтична (хоча в основі просвітительська) віра в корені, перед силою яких розум має зберігати мовчання. Насправді ж традиція є не що інше, як момент свободи і самої історії. Найміцніша з традицій не зникає, і все ж вона має потребу в постійній культивуванні й адаптації.

Ідея «передрозуміння» у своєрідній формі виражає переконання в соціокультурній детермінації будь-якого пізнання. Дійсно, обрій розуміння завжди історично обумовлений і обмежений. Безпередпосилкове розуміння – незалежно від того, йдеться про вивчення історії чи природи, – є, по суті, фікцією. Грунтуючись на культурній пам'яті, інтерпретатор робить припущення. Лише наступний аналіз тексту і контексту покаже, наскільки вірний перший проект. Якщо текст чинить опір, народжується другий проект, і так до нескінченності, оскільки нескінченні можливості тлумачення. Зміни, більш-менш істотні, у сфері передрозуміння дають привід для нового прочитання, тому нові інтерпретації тексту не вичерпуються.

Безперечно, у Г. Гадамера є всі підстави стверджувати: людина, щоб зрозуміти те чи інше явище дійсного світу історії або витлумачити історичний документ («текст», за термінологією прихильників герменевтики), повинна володіти певним «історичним розумінням», «передрозумінням»; вона має зрозуміти історичну ситуацію, в якій живе і діє, повинна усвідомити наявні в ній самій «забобони», повинна прагнути зрозуміти історичні обставини, в яких розгорталися події минулого, тобто «вжитися» у «текст», «відчувати» його і лише на цій підставі витлумачувати, інтерпретувати, оцінювати історичні факти, події і процеси. Тобто до істини дослідник повинен йти, ведучи постійний «діалог» із «текстом», з навколишнім сьогоdnішнім світом і світом історії.

За Г. Гадамером, справжнє розуміння є не тільки репродуктивним, але завжди продуктивним відношенням. Воно вимагає постійного обліку всіх історичних обставин, зближення і злиття «обріїв» (історичних ситуацій) інтерпретатора й автора тексту. Лише усвідомлення інтерпретатором власної історичної обумовленості, проникнення в історичну ситуацію, що підлягає розумінню, вказує він, сприяє подоланню як його власної партикулярності, так і партикулярності тексту, приводить тлумача до утворення нового, більш загального, більш широкого, більш глибокого «обрію».

Для Г. Гадамера текст перетворюється в остаточну об'єктивну реальність. Він виявляється об'єктивно самостійним відносно як автора, так і його

середовища й епохи. Завдання герменевтичного дослідження вбачається тепер не у вияві підтекстів, що мислилися свого часу, а у вияві різних можливих (у тому числі і тих, що раніше не передбачалися) інтерпретацій. Звідси впливає теза про принципову відкритість інтерпретації, яка, за Г. Гадамером, ніколи не може бути завершеною, а також про невіддільність розуміння тексту від саморозуміння інтерпретатора.

Направляє пізнання людини, формує її досвід, на думку Г. Гадамера, мова. Буття є мова, тільки в мові відкривається людині істина буття. Гадамер фетишизує, абсолютизує мову. На його думку, саме мова, те, що в ній висловлене, утворює світ, у якому ми живемо. Саме мова апіорі обумовлює і межі, і спосіб розуміння нами власного світу і світу історії.

Онтологізуючи мову, Г. Гадамер надає процесу соціально-історичного розуміння такого тлумачення, якому по суті притаманне переплетення елементів і об'єктивного, і суб'єктивного ідеалізму. Оголошуючи сутністю мови гру, він бачить у грі також і основу, і суть пізнання і розуміння історії. Саме в грі, швидше за все, досягається естетично не зацікавлена насолода, а отже, і пізнання. Тому, вважає Г. Гадамер, чим ближче наше розуміння до гри, тим ближче воно до істини. Конкретизуючи суть гри, Г. Гадамер звертається до поняття так званого «герменевтичного кола». Він вважає, що саме коло розкриває розуміння як гру між інтерпретатором та історичним текстом, традицією.

Так зване «герменевтичне коло» є центральним методологічним принципом герменевтики: для розуміння цілого необхідно зрозуміти його окремі частини, але для розуміння окремих частин уже необхідно мати уявлення про сенс цілого. Наприклад, слово може бути зрозумілим тільки в контексті фрази, фраза тільки в контексті абзацу чи сторінки, а остання – лише в контексті твору загалом, розуміння якого, у свою чергу, неможливе без розуміння до цього його частин. З погляду герменевтики завдання полягає не в тому, щоб розімкнути це коло, а в тому щоб увійти в нього. Мовна традиція, в якій укорінений суб'єкт, що пізнає, становить одночасно і предмет пізнання, і його основу: людина повинна зрозуміти те, всередині чого вона сама перебуває. При цьому відбувається певна переоцінка ролі традицій і мови в пізнанні. «Той, хто хоче зрозуміти текст, постійно накреслює певний сенс. Як тільки в тексті починає прояснюватися якийсь сенс, він робить попередній начерк сенсу всього тексту загалом. Але цей перший сенс прояснюється, у свою чергу, лише тому, що ми із самого початку читаємо текст, очікуючи знайти в ньому той чи інший визначений сенс».

У філософії науки герменевтичне коло розглядається як взаємообумовленість теорії і факту: факти, на яких будується теорія, завжди концептуально навантажені, їх відбір та інтерпретації обумовлені тією самою теорією, яку вони повинні обґрунтувати.

Проблеми, які аналізує герменевтика, реальні, дійсно існують і відіграють важливу роль у розкритті суті пізнавального процесу. Герменевтикою багато зроблено для з'ясування феномену розуміння. Зокрема, вона показала обмеженість натуралістичних, механістичних моделей пояснення розуміння, привернула увагу до проблеми розуміння і тлумачення. Передрозуміння,

розуміння, інтерпретація, пояснення та інші важливі теоретико-пізнавальні категорії, які досліджуються герменевтикою, є визначені змісту яких є ще чимало дискусійних моментів, потребують пильної уваги сучасної епістемології.

Водночас філософська герменевтика виступила з претензією на пізнання істини без методу: між істиною і методом, вважає Г. Гадамер, немає згоди: суб'єктивна діяльність повинна розумітися не як метод пізнання істини, а як її герменевтична позначка, передчуття.

Формування методології інтелектуально-когнітивних технологій ґрунтується на історично змінних типах раціональності і техніках мислення, що підкреслює їхній не статичний, а трансформаційний характер. Такі зміни найчастіше пов'язані із революціями інтелекту, що активізує концептуальне положення сучасної філософії про інтелектуальні революції людства. Потужним підґрунтям інтелектуально-когнітивних технологій є ментальність і філософія дискурсу або історія думок. Методологія опції інтелектуально-когнітивних технологій підкреслює, що ця опція має справу із міждисциплінарним каркасом знань і дає нам можливість стверджувати її трансконтекстуальний характер, що реалізується в конкретних спільних практиках, унаочнених різноманітними сферами життєдіяльності, підкреслює коеволюційний характер її складових. Звертаючись до попередніх глав, методологія цієї опції підкреслює зв'язок між образом світу і думкою, яка оформлює його. Це дає можливість зрозуміти, що онтологія простору облаштованого світу є одночасно продуктом і джерелом когнітивних, інтелектуальних та соціальних зрушень.

Формування нового образу філософії, скорельованого з найбільш актуальними процесами соціокультурної динаміки межі ХХ – ХХІ століття, здійснюється в процесі постійного діалогу між філософською і науковою свідомістю. Цей діалог дозволяє істотно розширити смисловий простір інтерпретацій найважливіших проблем сучасного світу і надати їм статус основних векторів цивілізаційної динаміки в умовах кардинальних змін у структурі матеріального та духовного виробництва.

Останні десятиліття ХХ ст. у культурі формуються і заявляють про себе тенденції та течії, що ініціюють становлення пріоритетів філософії як соціокультурного феномена ХХІ ст. До цих тенденцій можна віднести кризу техногенної цивілізації та новий ракурс глобальних проблем сучасності; протиріччя глобальної соціодинаміки, яке виявляє себе у можливих і реальних конфліктах різних соціумів і цивілізацій; феномен інформаційної революції та становлення нелінійних та віртуальних моделей життя і свідомості. Дані тенденції у розвитку сучасних суспільств ініціюють активні філософські дискусії та пошуки нових зразків, опцій і навіть парадигм філософствування. При цьому акцент переноситься на такі сфери та галузі філософського знання, як філософське обґрунтування постнекласичної наукової раціональності; нові образи знання та реальності в епоху інтелектуальних революцій; філософія та суспільство: розвиток за умов

інформаційного розквіту; версія людини за умов сучасного антропологічного повороту та інші.

Однією з актуальних проблем, що визначають пріоритети сучасних філософських дискусій, є питання про долю самої філософії як атрибутивного компоненту в структурі класичних версій західноєвропейської культури. Він неодноразово ставав предметом акцентованих дискусій, породжуючи різні проекти трансформації мови і цілей філософствування в умовах радикальної зміни аксіологічного ладу культури. У ХХ столітті нерідко ці проекти набували характеру відверто песимістичних констатацій «кінця філософії», «смерті метафізики», «кризи Модерну» як реальних референтів духу та цінностей епохи Просвітництва. Одна з останніх версій цього умонастрою пов'язана з критичним аналізом «проекту Модерну» та розвитком постмодерністського стилю філософствування.

Постмодернізм в сучасній науковій літературі трактується дуже широко, і найчастіше його семантика визначається не стільки фіксованим набором сутнісних ознак, скільки контекстом і умовами використання даного поняття. Саме в цьому значенні він протистоїть епосі та культурі Модерна. У мистецтвознавстві слово модерн найчастіше вживається як позначення особливого художнього стилю у культурі ХХ століття. У філософських дискусіях останніх десятиліть поняття модерн закріпилося за історичною епохою Нового і новітнього часу з характерними для неї особливостями соціального і культурного розвитку. Найчастіше початком епохи Модерну вважають вік Просвітництва, а кінець пов'язують із соціокультурними змінами останніх десятиліть ХХ ст. та процесами глобалізації в сучасному світі. Склалися класичні характерні риси проекту Модерн як соціокультурного феномена:

– проголошення модернізації усіх сфер життя магістральною стратегією розвитку суспільства. При цьому вона сприймається як нерозривна єдність диференціації соціальної діяльності та її загальної раціоналізації та інструменталізації. Відбувається відділення знання від релігії, а наука дистанціюється від філософії, моралі та мистецтва:

– суб'єкт, який пізнає світ відповідно до вимог теоретичного розуму, проголошується вихідним пунктом філософії. Індивід постає як потенційний носій раціональності, яку він привносить у виробництво, в політику, спілкування, культуру, повсякденне життя;

– характерними проголошуються культ науки і «сцієнтизація» будь-якого знання, а також віра в соціальний і науково-технічний прогрес.

– проголошується розвиток та обґрунтування ідеї пануючої та контролюючої раціональності, яка розуміється як інструмент тотального панування людини над природою, ефективного контролю та влади суспільства над індивідуальною волею та бажаннями суб'єкта. Ці характеристики епохи модерну виявляли себе у політиці, праві, релігії, літературі, мистецтві. Однак саме філософія висловила їх в узагальненій та універсально значущій формі.

У Постмодернізмі дискусії почалися з різких і рішучих звинувачень на адресу епохи Модерну та її базових цінностей, з критики ідеї раціональності життя і мислення. У широкому філософському та соціально-культурологічному сенсі термін Постмодернізм уперше вживає А. Тойнбі у 1947 р. у книзі «Вивчення історії» для вираження ідеї кінця західного панування в релігії та культурі. У 80-х роках ХХ ст. французький філософ Ф. Ліотар визначив Постмодернізм як «скептицизм по відношенню до «метанаративів», розуміючи під останніми будь-які ідеї та концепції, що претендують на пояснювальну силу та істинність у дусі ідей Просвітництва з його установками на демократію, прогрес і раціональність.

Слід зазначити, що подібний скептицизм і критика філософських претензій розуму не є чим-то принципово новим у філософії. Досить згадати імена Ф. Ніцше, М. Гайдеггера, Е. Гуссерля, М. Горгаймера, Т. Адорно та багатьох інших мислителів не настільки далекого минулого, щоб переконалися: критика раціоналістично-просвітницької парадигми мислення була нерідко затребувана у філософському пізнанні. Однак до останньої третини ХХ ст. вона спалахнула з новою силою. Поворот від Модерну до Постмодернізму в цей історичний період пов'язаний насамперед із переходом від європоцентризму до глобального поліцентризму, руйнуванням колоніальних імперій та виникненням глобальних проблем сучасності. Цінності науки, техніки, промисловості та ліберальної демократії втратили свій абсолютний характер. Їм на зміну приходять інші ціннісні пріоритети: нові умови розвитку світового економічного ринку; виробництво енергозберігаючих технологій і речей; значимість не тільки психологічного, а, перш за все, фізичного і біологічного життя людини; проблема війни і миру; демографічні межі і способи їхнього контролю, етика і її обґрунтування за нових умов розвитку світу тощо¹. Постмодерністська культура, яка орієнтувалася в цілому на уяву, ілюзії, світ несвідомого тощо, «відкрила» обмеженість такого сприйняття світу. Істотні зміни відбуваються у сфері мистецтва, яке все більшою мірою орієнтується на масову аудиторію, переходячи від вербальності до тілесності, використовуючи жест, ритуал, шоу-технології. У літературі, присвяченій проблемам формування філософської доктрини постмодернізму, зазвичай виділяють два етапи цього процесу. Перший етап пов'язаний з розвитком базових ідей постмодерністської філософії на основі реінтерпретації концепцій постструктуралізму і постфрейдизму: ідеї Ж. Лакана про уявне і символічне; теорія деконструкції Ж. Дерріда та її застосування в естетиці; концепція «ризом» Ж. Делеза та Ф. Гваттарі; концепція «симулякра» Ж. Бодрійара та ін. Другий етап – розвиток філософії Постмодернізму. Хоча слід зазначити про те, що в сучасній культурі Постмодернізм присутній не стільки у формі завершеної естетичної концепції або філософського спрямування, що склався, скільки як інтегральна фіксація постнекласичних тенденцій у духовному житті західної цивілізації кінця ХХ ст. До найвідоміших представників постмодерної філософії зазвичай відносять наступних авторів:

Ж. Бодрійар, Ж. Делез, Ф. Гваттарі, Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Дерріда, Ю. Кристева (Франція); Дж. Ваттімо (Італія); Х. Кюнг, Д. Кампер (Німеччина), Ф. Джеймісон, Р Рорті, І. Хассан (США) та ін.

Слідуючи відомому теоретику Постмодернізму І. Хассану, можна назвати деякі типові для більшості авторів ідеї та філософсько-методологічні орієнтації. До них відносяться:

– Установка на аналіз та осмислення маргінального матеріалу культури у формах немонологічного мислення, а «діалогічної уяви».

– Принциповий фрагментаризм філософського аналізу, який іманентно пов'язаний з недовірою до будь-якого «тоталізуючого синтезу»; схильність до методів «колажу», «вирізок», парадоксів, мозаїчності мислення.

– Ствердження ідеї «смерті автора», що означає, що відкидаються всі канони і авторитети, і навіть заперечується можливість інтелектуальної влади над читачем.

– Оповідання про «смерть суб'єкта», який не трактується як основний принцип філософствування і своєрідний центр думки і переживання.

– Принциповий сумнів у гносеологічних презумпціях реалізму, що передбачає – не все може бути «показано», «зображено», «іконізовано».

– Твердження «іронії» як однієї з найважливіших установок розумової творчості, що передбачає використання мовної гри, алегорій, парадоксальних суджень і т. і.

– «Гібридизація» та змішання різних жанрів та форм творчої діяльності, розчинення філософського мислення у стихії художньо-літературних дискурсів.

Перераховуючи ці та інші ознаки постмодерністського мислення, І. Хассан робить висновок, що взяті разом вони утворюють щось ірраціональне, абсурдне, незавершене.

Аналізуючи ситуацію, яка формується за рахунок вище перерахованих характеристик, для вченого стоїть завдання чіткого розмежування основних траєкторій у розвитку Модерну і Постмодернізму. Треба ще раз підкреслити, що і філософія, і мистецтво Модерну сформувалися на ідеалах Просвітництва. Філософія Постмодернізму має і позитивні реакції, і негативні. Не можна однобічно розцінювати цей період в історії філософії і мистецтва. Але в сучасній філософії все частіше з'являється нове бачення реальності, яке виступає свідченням того, що сучасна філософія ставить наголоси на зміні світоглядної позиції, в якій розгорнулася особлива боротьба за ідеали нового світу і його ціннісні координати. Боротьба за нові цінності тільки розпочинається, але стало зрозумілим – необхідно зберегти те найкраще, що дала людству епоха Модерну, а ідеї Постмодернізму ретельно переглянути відносно вимогам сучасного часу, змінам світоглядного характеру. Завдання науковця за таких умов – зберегти краще, що було у світогляді епохи Модерну і розкривати можливі опції бачення світу майбутнього.

Рекомендована література:

1. Бодрийяр Ж. Симулякри і симуляція. – Х., 2004.
2. Герасимова О. Є. Жиль Дельоз і перспектива онтології однозначності. – К., 2008.
3. Ліотар Ж.-Ф. Стан постмодерну. 1998.
4. Логінова Г. М. Ризоматичність дискурсу Жюль Дельоза. К., 2014.
5. Lyotard J.-F. The Postmodern Condition a Report on Knowledge. Minneapolis: Minesota Press, 1988. 110 p.
6. Ihab Hassan The Postmodern Turn: Essays in Postmodern Theory and Culture. 1987.
7. Williams J. Gilles Deleuze's Difference and Repetition: A Critical Introduction and Guide. 2004.

ТЕМА 5. АКсіОЛОГіЧНі АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ НАУКИ

План:

5.1. Загальне поняття «цінностей»

5.2. Місце цінностей у пізнавальному процесі. Проблема співвідношення істинності й цінності

5.3. Специфіка наукових ціннісних орієнтацій та її прояв у діалектичній взаємодії сцієнтизму та антисцієнтизму

5.1. Загальне поняття «цінностей»

Ще І. Кант застосував поняття «цінності» як загальне для всіх сфер знання і відокремив оціночно-прагматичний сенс від духовно-морального змісту якостей людини. Він розрізняв цінність і ціну і писав про «внутрішню цінність», «яка вище за всяку ціну». Кант вказував на розбіжність між теорією пізнання, етикою та естетикою, що стало підґрунтям для виникнення аксіології як галузі філософського знання.

Початком філософської аксіології як дисципліни можна вважати видання трьох частин книги Р. Г. Лотце **«Мікрокосм. Думки про природну і побутову історію людства. Досвід антропології» (1856 – 1864)**. Саме Лотце підвів цінність на рівень самостійної філософської категорії, відокремивши її від світу явищ. Він вважав, що, на відміну від істин і фактів, ціннісні визначення відносяться до світу належного. Лотце надав статус самостійної категорії поняттю значимості, яке поряд з належним є одним з найважливіших ознак ціннісної свідомості.

До наукового обігу термін «аксіологія» (від грец. *axios* – цінний) було запропоновано французьким філософом П. Лапі у 1902 році («Логіка волі») та впроваджено Е. фон Гартманом у творі «Системи філософії в загальному контурі» (1907 – 1909). З того часу аксіологія розуміється як теорія цінностей, філософське вчення, що вивчає:

- природу цінностей і їх місце в реальності;
- зв'язки цінностей між собою;
- зв'язки цінностей з соціокультурними та екзистенційними чинниками.

Одним з головних чинників, які спонукають людину до певних видів діяльності, виступають саме цінності. Існування цінностей зумовлює власне людський спосіб буття. Цінності мають суспільний характер, зумовлені соціальним способом життя людини, існуванням соціальних потреб. Перші ціннісні комплекси формувались з давніх давен. Так, ритуальні танці, поховальні обряди, заборона інцесту, гостинність, звичаї дарування, магичні і релігійні дії формували образи необхідного, але ще наявно не існуючого співвідношення речей і явищ. Цінності формували світ особливого буття –

буття духовного, в якому людина надстоїть над буденністю. З розвитком суспільства і його структуруванням, поглибленням духовного життя людини ускладнювалось і розуміння суті цінностей.

Ціннісний підхід створював для людини умови для розгляду реальності у двох вимірах – ідеальному і реальному. Усвідомлення ідеального світу як взірцевого щодо реального спонукало людину долати цю суперечність «піднесенням», «підтягненням» реального світу до рівня ідеального. Отже, цінності в житті людства отримали статус соціально значимих орієнтирів діяльності. У ціннісній формі особистість не об'єктивує, а суб'єктивує зовнішню реальність, засвоює, привласнює її, наділяє людським смислом. Цінністю може бути лише те, що усвідомлюється людиною, переживається нею як цінність.

Цінність найчастіше визначають як значимість певних явищ реальності з точки зору людини, суспільства та їх потреб. У цьому розумінні аксіологічний, ціннісний підхід до дійсності розглядається як пряма протилежність пізнавальному, тому що він спрямований не на пошуки сутності речей самих по собі, а на з'ясування того, яке значення ці речі можуть мати для суспільства та людини з точки зору їх потреб та інтересів. Як певна система, цінності мають свою структуровану ієрархію. На практиці кожній особі притаманне своє розуміння ієрархії цінностей, які пов'язують індивідуальне життя із суспільним. **Найвищою виступає цінність, яка визначає сенс життя, оскільки вона зумовлює всю мотивацію існування.**

Потреба в розумінні сенсу життя – це потреба в інтегральному розумінні світу, в універсальному пояснювальному принципі. Без цього людина не може відчувати, усвідомити власні цінності, не може займатись творенням самої себе як особистості. Така цінність є структуруючим елементом всієї системи цінностей, «пронизує» цінності нижчого порядку і надає їм відповідного світоглядного змісту. Ця система, виконуючи функцію соціалізуючих, організуючих, інтегруючих, комунікативних засад, здатна забезпечити власне існування суспільства, високий рівень самосвідомості й організованості його членів.

Існують принаймні два типи цінностей: цінності, сенс яких визначається наявними потребами та інтересами людини, – і цінності, які, навпаки, надають сенс існуванню самої людини. До категорії вищих людських цінностей відносять релігійні, моральні, або етичні, та естетичні.

Але для наукової діяльності притаманним є ще один тип ціннісних орієнтацій – істинність як цінність.

5.2. Місце цінностей у пізнавальному процесі. Проблема співвідношення істинності й цінності

Важливим аспектом аксіологічної складової сучасної науки є питання співвідношення цінності як такої та істинності як суто пізнавальної цінності. Дослідниками було відмічено, що пізнавальна потреба людини майже завжди «забарвлена» іншими відносинами людини-вченого, у тому числі й ціннісними. Так, І. Лакатос вважав, що уявлення про розвиток науки як виключно раціональний процес, без урахування культурно-історичних, соціальних, ціннісних складових, призводить до формування «карикатури» на дійсну історію розвитку науки.

Значну увагу у своїй роботі «Розум, істина та історія» приділив цій проблемі американський філософ Х. Патнем. Він довів, що сприйняття факту як наукового феномену завжди включає до себе певний набір цінностей, наприклад, найважливіша цінність – істина, а також пов'язані з нею суто наукові критерії, наприклад, асертабіліті – раціональна прийнятність інформації. Саме такі епістемологічні цінності і є специфічними для наукового пізнання, вони були присутні в науці з перших кроків її існування та їх присутність доводить той факт, що наука ніколи не була ціннісно нейтральною. У науковому співтоваристві такими цінностями вважають, перш за все, обґрунтованість, когерентність, релевантність, максимально можливе підтвердження результату. Специфіка подібних ціннісних особливостей полягає в тому, що вони, по-перше, мають доволі об'єктивний характер, по-друге, пов'язані скоріше не з пошуком та ствердженням відповідної теорії, а з формуванням й вираженням відношення до цієї теорії. До таких наукових цінностей відносять такі когнітивні характеристики, як когерентність, функціональна простота, обґрунтованість, виправданість, релевантність, регулярне підтвердження результату. Особливість цих характеристик полягає у тому, що вони не стільки гарантують успішність теорії, скільки визначають відношення до цієї теорії, її оцінювання, й самі цінності мають досить об'єктивний характер. Подібно до термінів «добро», «краса», «благо», слова «когерентний» і «простота» використовуються також для схвалення певних думок.

Ми бачимо, що ціннісні характеристики, на відміну, від суто пізнавальних, містять цілу низку притаманних суб'єкту пізнання особливостей, найважливішими серед них можна вважати суб'єктивні ідеали, оцінки та ціннісні орієнтації.

Ідеалом в аксіологічному розумінні вважається ціннісне відношення до об'єкту або процесу реальності як до належного й правильного, тобто ідеал стає важливим орієнтиром для суб'єкта при співвідношенні того, що існує, з тим, що повинно бути належним. Він керує вибором шляхів перетворення існуючого, цілей та засобів такого перетворення, пояснює сутність і спрямованість подібної людської діяльності. Оцінка вказує на більш вузьку

значущість об'єкту дослідження/перетворення для конкретного суб'єкту або певної групи. З нею тісно пов'язана і так звана ціннісна орієнтація людини-суб'єкта наукової діяльності. Вона визначається не лиш особистими вподобаннями суб'єкта, але й значною мірою залежить від соціокультурних та історичних умов його формування та діяльності. Отже, можна стверджувати, що ідеали та цінності відіграють значну, інколи й провідну роль у керуванні діяльністю як людини, так і суспільних елементів, до яких можна віднести, зокрема, й наукові співтовариства.

Ми бачимо, що людське пізнання завжди мало для людини і людства не лише пізнавальну, але й більш об'ємну цінність та в усі часи характеризувався ціннісно-оціночними параметрами. З іншого боку, очевидно, що ця ціннісна складова не є поверхневою характеристикою, вона входить до глибинної сутності самого наукового знання. Саме тому для дослідження подібних ціннісних феноменів та характеристик необхідним є спеціальний підхід, який і сформувався в епістемології останнього століття.

Цінності та оцінки у пізнавальному процесі забезпечують його включення у цілісну систему соціальних, культурно-історичних суспільних відносин. Слід підкреслити, що ціннісний компонент відношення до навколишнього світу формується у конкретній особистості вже на перших етапах її розвитку, суттєво раніше від того моменту, коли людина активно долучається до науки як особливого типу професійної пізнавальної діяльності. Сучасним дослідникам відомо, що існує так зване передумовне знання, в яке входять, разом з іншими складовими, й ціннісні установки. Саме вони забезпечують безпосередній зв'язок між соціокультурною реальністю та змістом і напрямками наукової діяльності та її результату – наукового знання. Таким чином, проблема спрямованості та навіть сенсу наукового пізнання не повинна досліджуватися лише з когнітивної, формально-логічної точки зору, вона потребує використання світоглядних, ціннісно-оцінювальних інструментів. Отже, ми приходимо до висновку про нагальну необхідність вивчення та аналізу аксіологічних аспектів наукової діяльності.

Сучасна епістемологія відносить до проблем подібного типу такі сторони буття науки, як питання моральної, соціальної, культурної та навіть естетичної ціннісних орієнтацій науковців, наукових співтовариств і відповідних характеристик наукових досліджень, які здійснюють ці науковці. Серед цих характеристик найважливішими дослідники вважають наступні:

- питання про істинність як базову цінність наукової, зокрема, природничо-наукової діяльності та її співвідношення з такими людськими цінностями, як добро і краса;
- гостра для сучасних науковців проблема взаємозв'язку між соціальною відповідальністю, з одного боку, і свободою наукового пошуку, з іншого;
- складне для вирішення у сучасному світі питання про можливості

і межі управління наукою й пов'язана з цим проблема співвідношення між наукою і владою;

– максимально адекватна оцінка результатів наукового пошуку, які досить часто мають суперечливий характер, призводять до негативних наслідків, порушують принципи гуманізму тощо.

Відомо, що відношення класичної науки до цих питань базувалося на принципово інших підходах. Зокрема, вважалося за необхідне звільнити науку від будь-якого впливу суб'єктивності дослідника, від моральних або ідеологічних чинників, впливу особистого світогляду і персонального життєвого досвіду конкретного вченого. Ідеалом наукового методу дослідження було «деперсоніфіковане споглядання», яке реалізується з позиції «узагальненого» суб'єкта, тобто абстрактної людини майже без особистісних характеристик. Це пояснюється фундаментальною, сутнісною, принциповою метою наукового пізнання – метою отримання достовірного знання. Вважалося, що для досягнення цієї мети необхідно повністю позбавитись суб'єктивного компоненту пізнання, зокрема, й усіх ціннісних орієнтацій, окрім істинності. З точки зору науки, максимально об'єктивний підхід, який базується на відкиданні усіх людських потреб, мотивів, цінностей, окрім пізнавальних, безсумнівно, вважався єдино можливим прогресивним підходом. Тільки таке відношення до позанаукових цінностей у часи становлення європейської науки (XV – XVII ст.) дозволяло не звертати уваги на теологічні, повсякденні, політичні уявлення й цінності, які, звісно ж, спотворювали реальні факти і заважали досліджувати Всесвіт без упередженості й забобонів. В результаті між науковою істиною і етичними цінностями було встановлено жорстку межу, існування й необхідність якої доводилась навіть на високому науковому рівні й була жорсткою, рішучою і безкомпромісною. Так, видатний математик А. Пуанкаре, який поділяв цю точку зору, вважав, що наукова істина і етичні норми належать до діаметрально протилежних сторін людського буття. Він стверджував, що істина є об'єктом і прерогативою логічно структурованого розуму, а мораль/моральність відноситься до афективної, чуттєвої сфери, на які базуються відповідні форми відношення до реальності, наприклад, віра, любов, певні переконання тощо. З подібних міркувань він виводив висновок про те, що аморальна науки неможлива саме завдяки її «беземоційності» й безсуб'єктності, а, отже, не може існувати і наукова етика/мораль¹. З іншого боку, відомо, що проблему співвідношення пізнання і моральних цінностей було сформульовано й піддано ретельному аналізу ще **І. Кантом**. Його концепція базується на твердженні, що сфера моральності (яка ототожнюється зі свободою) за всіма ознаками протистоїть сфері природи (сфері жорсткої необхідності). Базуючись на такому баченні проблеми, він доводив існування «нової», досі невідомої філософам сфери буття – «світу належного» (на відміну від «світу суцього, чистого існування»), і в цій сфері базовим є моральний закон, що спирається на прагнення до «максимально можливого», майже абсолютного добра. Це «царство

цінностей» Кант відносив до так званого практичного розуму, який принципово відрізняється від розуму теоретичного, тобто наукового. Необхідно звернути увагу, що Кант, на відміну від більшості своїх колег-науковців, вважав саме практичний розум провідною складовою специфічно людського буття, яка відіграє (принаймні, повинна відігравати) керуючу роль у будь-якій діяльності людини, у тому числі й пізнавальній. Разом з тим більш глибоко було проаналізовано можливості, межі, особливості та роль саме теоретичного розуму як суто пізнавального інтелектуального «інструменту». Кантом було обґрунтовано тезу про те, що претензії теоретичного розуму на всеохоплююче знання про Всесвіт занадто перебільшені й вимагають певного контролю, який і здійснює моральна свідомість з використанням певних моральних принципів та цінностей. Вони, у свою чергу, дозволяють встановити досить чіткі моральні межі у науковому пізнанні, формулюючи жорсткі моральні заборони на форми і напрямки наукової діяльності, які порушують ці моральні принципи. Зокрема, повністю заперечується можливість для наукового працівника використання ним досягнень теоретичного розуму в корисних цілях, що стосується будь-яких сфер людської діяльності. З іншого боку, Кант наполягає на тому, що людині, яка спирається на практичний розум у пізнанні, необхідна певна глибока підготовка задля того, щоб сформуванню свій власний моральний стиль мислення, «моральний образ думок», за висловом Канта. Важливим і принциповим є той факт, що дійсно моральне не сприймається як причина для самовдоволення суб'єкта, воно повинно, перш за все, виконувати функцію критичної самооцінки і стати основою для формування сталого почуття свого обов'язку.

Спираючись на ці підходи й міркування, Кант аналізує діалектику взаємозв'язків ціннісного і когнітивного у науково-пізнавальній діяльності людини і, таким чином, досліджував особливості проблеми єдності та взаємодії двох позначених ним типів розуму – теоретичного і практичного. Він вважав за необхідне ввести теоретичний розум у межі й рамки етичних, моральних вимог практичного розуму. З іншого боку, необхідно також подолати численні ілюзії та хибні уявлення, які базуються на принципах моральної справедливості, загального людського блага тощо. Поставлене Кантом питання про роль морального закону для теоретичного розуму набуває особливої актуальності й гостроти у сучасну епоху. Зокрема, сучасний розвиток наукового пізнання у повній мірі довів, що уявлення про науку як виключно пізнавальну діяльність, яка керується принципом абсолютної цінності «чистого» знання, поза всіма іншими людськими цінностями і тому знаходиться «вище» моральних правил, є застарілим і не відповідає реальній специфіці сучасної науки. Як в епістемології. Так і у суспільстві в цілому поширюється впевненість у тому, що наукова діяльність не може існувати й плідно розвиватися у відриві від культурно-історичних, соціальних, світоглядних і ціннісних чинників. Слід звернути увагу, що роботи Канта лише започаткували подальші

філософські роздуми над питанням співвідносності й зв'язків між пізнавальними засобами і ціннісно-оцінювальними компонентами людської діяльності. Однак здебільшого ці міркування залишалися на теоретичному рівні й майже не мали ніякого практичного застосування, оскільки і науковці, й філософи базувалися виключно на раціоналістичному, класичному баченні проблеми, у якому ціннісна компонента повністю виключалась з пізнавального процесу. Це можна вважати базовим науковим ідеалом епохи раціоналізму, перегляд якого потребував радикальних змін як у суспільстві в цілому, так і, зокрема, у сфері наукової діяльності. Тільки такі принципові зміни могли призвести до реформування сталих, традиційних наукових ідеалів.

Сучасні дослідники вважають, що саме використання наукових досягнень для створення зброї масового знищення стало моментом «зламу», точкою відліку для формування принципово нового для науки аксіологічного аспекту її буття. Не лише прикладну, але й фундаментальну науку позбавляють її ціннісної «недоторканності», відособленості й «непідвладності» загальнолюдським цінностям. Проблема полягає в тому, що наука дала змогу розробити нищівну зброю, яка здатна не лише руйнувати окремі споруди або ворожу зброю, але й повністю знищити життя на нашій планеті. Віднині втрачено контроль науки за використанням її досягнень, науковці не приймають участі у вирішенні долі тих чи інших наукових розробок та відкриттів. Наука дала людству нові джерела енергії – і пов'язану з нею проблему знищення радіоактивних відходів, без вирішення якої згодом сформувалася загроза ядерного тероризму. Вчені розробили ефективні ліки, чим врятували мільйони людей – і, в той же час, вони ж своїми дослідженнями призвели до появи нових мікроорганізмів, які є стійкими до усіх відомих препаратів. Інакше кажучи, досягнення і розвиток науки обернулися своєю протилежною стороною – цілою низкою глобальних проблем, які вимагають якнайскорішого розв'язання.

Результатом міркувань над цими проблемами стало чітке розуміння того факту, що уявлення про ціннісну «відокремленість» наукової діяльності не лише не відповідає дійсній ситуації, але й складає реальну небезпеку для усього людства, для його сучасного буття і для його майбутнього. Саме тому перед сучасною наукою постала нагальна необхідність, з одного боку, чітко усвідомити всі негативні наслідки, до яких призвів бурхливий розвиток наукового знання, з іншого, як висновок і продовження цих міркувань, – таке ж чітке і суворе визначення аксіологічних параметрів сучасної науки і встановлення певного «аксіологічного контролю» за науковою діяльністю. Дослідниками встановлено, що у постнекласичній науці сформувався принципово новий тип раціональності, у якому знання як результат наукової діяльності співвідноситься не лише зі своєю істинністю та відповідними методами пізнання, але й з мотиваційно-цільовими та ціннісними характеристиками такої діяльності. Епістемологи відмічають невпинне зростання уваги до ролі й місця соціальних, культурних, зокрема, і ціннісно-

аксіологічних, аспектів наукової діяльності. В результаті до науково-філософського обігу входить поняття «етосу науки», до якого входять такі чинники, як етичні норми та імперативи, що розповсюджені у науковому співтоваристві, якими керуються наукові працівники у процесі пошуку і збагнення істини. Виникає навіть окрема дисципліна досліджень – етика наукової діяльності, у якій розглядається не лише можливість, а й необхідність включення до цілісної будівлі науки аксіологічних компонентів, які забезпечать зв'язок і відповідність наукового знання морально-етичним принципам суспільства, зокрема, уявленням про гармонію, людське добро, благо тощо.

Слід підкреслити, що всі форми людського пізнання світу – і релігія, і філософія, і наука – спираються на певні інтереси й цінності, тим самим вони відповідають певному типу культури та історичному етапу, на якому вони сформувались й продовжують функціонувати. А це, у свою чергу, передбачає наявність людських почуттів, устремлень, інтересів і цінностей. Дослідження об'єктів, пов'язаних з людським буттям, завжди найтіснішим чином пов'язано також і з необхідністю враховувати гуманістичну складову і створювати певні напрямки та стратегії дослідження, які, в першу чергу, спираються саме на неї. Подібна ситуація виникає, наприклад, у розробці медико-біологічних систем, екологічних об'єктів, у сфері біотехнології та генної інженерії. Об'єктивне, орієнтоване на істину дослідження у цих випадках обов'язково поєднується із відповідними аксіологічними чинниками.

Наука, як відомо, досить складно за своєю структурою утворення, яке, з одного боку, включає до себе окремих діячів-вчених, що здійснюють свої дослідження, а, з іншого боку, це також певний соціальний організм, соціальний інститут зі всіма притаманними для нього характеристиками.

Тому при аналізі ціннісних, аксіологічних чинників науки їх можна умовно поділити на два типи: по-перше, це морально-етичні орієнтири науки як соціального інституту; по-друге, це ціннісні установки науковців як персональних представників наукового співтовариства діяльність. Так, вчений повинен керуватися у своїх роздумах логічно побудованими міркуваннями, його висновки повинні бути узгодженими із існуючими, доведеними і законами та концепціями, у своїх дослідженнях він має використовувати вже відомі методи або довести адекватність та ефективність нових методів, які він розробив та запропонував. Якщо вчений не притримується подібних правил та норм викладення матеріалу, його праці не сприймаються як наукові, не вважаються такими у науковому співтоваристві.

5.3. Специфіка наукових ціннісних орієнтацій та її прояв у діалектичній взаємодії сцієнтизму та антисцієнтизму

Перш за все необхідно звернути увагу на роль і місце науки в суспільстві, науки як важливого елементу культури, пов'язаному з

інтелектуальною діяльністю. Слід відмітити взаємний тип цих зв'язків між наукою і суспільством – якщо, з одного боку, суспільство певним чином впливає на побудову і здійснення наукового процесу, то і наука, у свою чергу, має великий вплив на розвиток суспільства, на прогрес матеріального виробництва, на рівень життя і умови праці людей, що складають це суспільство. Наукові відкриття призводять до створення принципово нових технологій, які, у свою чергу, кардинально змінюють сам характер виробничих сил суспільства. Крім того, наукові досягнення у пізнанні навколишнього світу мають також великий вплив на розвиток і трансформування духовної сфери буття суспільства, а отже, на соціальне буття у цілому. Слід також звернути увагу на можливість існування різних типів ціннісних орієнтацій. Так, їх можна поділити на два різновиди – ті, які можуть бути досягнуті порівняно просто і безпосередньо, й ті, які потребують більш складної і напруженої активності для своєї реалізації. З іншого боку, очевидно, що більшість існуючих цінностей не можна вважати абсолютними. Наприклад, істина завжди постає як відносна цінність, і це розуміли ще давньогрецькі філософи – вони справедливо вважали, що філософ/вчений може лише прагнути істини, у своїй діяльності може рухатися до неї, але ніколи не досягне повної й вичерпної істини. Та чи можливо пов'язати таку пізнавальну діяльність з прагненням до того, щоб бути добрим або чесним? Зрозуміло, що ці речі не пов'язані безпосередньо, це елементи різних сторін особистості, але в тому-то й питання – як поєднати у науковій діяльності ці два напрями і чи можливо це. Можливий шлях до відповіді на це питання надає просте міркування: будь-яка людська діяльність завжди пов'язана з аналізом допустимих засобів, що використовуються, і наслідків, які, можливо, будуть отримані. Такий аналіз, взагалі-то, повинен передувати будь-якій соціально значущій діяльності, в тому числі і науковому дослідженню.

Відомо, що наука є невід'ємною складовою частиною людської культури, яка постійно розвивається завдяки розвитку всіх своїх складових елементів. Збереження та відтворення культури можна вважати однією з найважливіших, майже абсолютних цінностей людства, і саме вона формує основні ціннісні орієнтири для будь-якої форми людської діяльності, у тому числі й наукової. З іншого боку, прагнення до істини є однією з найважливіших культурних традицій західної цивілізації, у цьому прагненні – витоки і умови формування та розвитку європейської науки, воно продовжує активно існувати й у сучасних умовах виникнення нових ціннісних орієнтирів у пізнавальній діяльності вченого. І в наші часи жага до істини є цінністю, яка існує і розвивається поруч з різноманітними традиційними й новими ціннісними установками, які з'являються у сучасній культурі. Та, на відміну від минулих часів, у сучасній культурі наукове знання безпосередньо впливає на життя людей, у тому числі й повсякденне, при цьому такий вплив є дуже значним і може призвести до непередбачуваних і навіть катастрофічних результатів. Тому і сучасний вчений повинен враховувати всі можливі

наслідки своїх розробок і досліджень, їх вплив на буття культури і суспільства у цілому. За останні десятиліття багато видатних вчених демонстрували свою стурбованість щодо подібних проблем. Їх діяльність у цьому напрямку та їх міркування і роздуми над цією проблемою доводять, що сучасні наука, по-перше, стрімко втрачає ціннісну відокремленість від інших сфер буття людини і суспільства, а, по-друге, як продовження цієї тенденції, все глибше усвідомлює значення ціннісних аспектів у своїй діяльності, а також особливу роль аксіологічних складових у наукових професійній діяльності. Наприклад, Макс Борн писав: «Ми повинні турбуватися про те, щоб наукове абстрактне мислення не розповсюджувалося на інші сфери, до яких воно не пристосовано. Людські й етичні цінності не можуть цілком спиратися на наукове мислення»

В науці, як і будь-якій професійній діяльності, існують певні правила і норми, яких необхідно дотримуватися кожному, хто здійснює подібну діяльність. Так, вчений повинен керуватися у своїх роздумах логічно побудованими міркуваннями, його висновки повинні бути узгодженими із існуючими, доведеними законами та концепціями, у своїх дослідженнях він має використовувати вже відомі методи або довести адекватність та ефективність нових методів, які він розробив та запропонував. Якщо вчений не притримується подібних правил та норм викладення матеріалу, його праці не сприймаються як наукові, не вважаються такими у науковому співтоваристві.

Але, оскільки вчені, як і всі люди, є членами суспільства, вони мають також виконувати певні культурні вимоги, які існують у тому чи іншому суспільстві, повинні дотримуватися норм та ідеалів, які запропоновані культурою людства. Таким чином, і у своїй професійній діяльності вчений має дотримуватися цих загальнокультурних норм, наприклад, неприпустимості жорстоких експериментів, які протирічить культурним настановам. Свого часу Ч. Діккенс звернув увагу на те, що публічні страти не зменшують, а, навпаки, збільшують кількість правопорушень: «Видовище жорстокості породжує зневагу до людського життя й призводить до вбивства».

Ці міркування дають нам можливість сформулювати основний принцип наукової етики (так само, як і етики будь-якої людської діяльності) – наукова діяльність повинна спиратися на найкращі морально-етичні взірці й таким чином відтворювати їх як у науці, так і в культурі у цілому. «Якщо ви спитаєте мене, навіщо я, митець, прийшов у цей світ, – писав Е. Золя, – я відповім вам: «Я прийшов для того, щоб прожити своє життя так, щоб чули й бачили усі»». Так само і сучасний вчений – його діяльність, отримані ним результати та їх втілення на практиці стають відомими майже всім людям, тому що він і працює для усього людства. У наші часи подібна прозорість наукової діяльності є вкрай необхідною, тому що наука може створити занадто багато загроз для людства, як це вже було не раз, і віднині неможливо

«ховати» науку від суспільного погляду на «високій вежі» над суспільством, його цінностями та принципами.

Необхідно підкреслити ще один важливий аспект цієї проблеми – загрозу можуть нести не лише результати наукової діяльності, конкретні відкриття та їх практичне втілення, навіть сам процес наукової діяльності, процес наукового пошуку і дослідження також може загрожувати спокою і навіть майбутньому людства. З іншого боку, в науці має значення не лише кінцевий результат – певна істина, певне конкретне знання, – але й саме прагнення до цієї істини, невтомний і цілеспрямований пошук. Таке відношення й подібна поведінка також може вважатися суттєвою цінністю для сучасної науки. Генріх Гейне писав: «Не тільки творчість, не тільки праці, які залишилися після нас дають право на почесне визнання після смерті, але й прагнення само по собі, особливо те прагнення, яке не досягло успіху». Творчість взагалі досить часто сприймається, в першу чергу, як подолання звичного й відкриття чогось принципово нового, що відкидає або заперечує звичні підходи та уявлення. У зв'язку з цим слід підкреслити, що творчість, в тому числі й наукова, пов'язана не тільки з критикою і руйнуванням традицій, але також з їх розвитком і збереженням, продовженням їх найкращих рис і надбань в умовах сучасного суспільства, яке розвивається, культури, яка повсякчас змінюється. Більш того, дослідники встановили, що для збереження культурних цінностей однією з необхідних умов є розвиток і постійні зміни її базових складових. Нове виникає не у відміні старого, як це зазвичай вважають, але зовсім навпаки, у захопленому відтворенні зразку. Таку ж думку підтримує й видатний фізик В. Гейзенберг: «У науці добру й плідну революцію можливо здійснити лише тоді, коли ми намагаємось внести якомога менше змін». Й символом найглибшої поваги до спадщини культурного минулого звучать слова А. Ейнштейна у його автобіографії: «Прости мене, Ньютоне...». Ми бачимо, що тісний зв'язок традицій і новаторства, їх постійна взаємодія має вирішальне значення як для культури в цілому, так і, зокрема, для науки і специфічної наукової діяльності. Подібний взаємозв'язок не лише є важливою рушійною силою для розвитку сучасної науки, але й витоком великої кількості значних, суттєвих методологічних принципів дослідження. І саме на цих принципах базується етос наукової діяльності. Слід згадати також про дуже важливий фактор, а саме про те, що наука історично формувалась з певною метою, з певним завданням – допомагати людству вирішувати його життєві, найважливіші проблеми, задовольняти його практичні, когнітивні, емоційні потреби. У Стародавній Греції, з одного боку, багато філософів поділяли ідеї Платона щодо чистого, споглядального розуму, з іншого, вони ж намагалися не забувати про практичні та гуманітарні цінності науки. Натомість, в епоху раціоналізму, у часи формування класичної науки на перший план вийшла практична складова, безпосередня користь, яку науки здатна принести людству. Найбільш послідовно ця точка зору викладена в роботах Ф. Бекона, якому належить відомий вислів

«Знання – сила». Він відносився до науки як до специфічного засобу, що надасть людині владу над природою, і приведе суспільство у цілому до майбутнього щастя і досконалості. Але вже у середині XIX ст. для деяких мислителів стала очевидною недосконалість і неповнота такого підходу, такого уявлення про цінності й мету науки, про її місце і роль в суспільстві. В результаті формуються дві протилежені, взаємовиключні позиції, які розглядають взаємовідносини науки і суспільства та їх перспективи з протилежних точок зору. Такими протилежними концепціями є сцієнтизм і антисцієнтизм. Розглянемо їх особливості детальніше. Сцієнтизм (від лат. «sciencia» – наука) – напрямок думки, який відноситься до науки (маючи на увазі переважно природничо-науковий комплекс знань) як до найвищої і самодостатньої цінності, вважає її найвищим досягненням людства, універсальним інструментом, який здатен відповісти на всі без виключення питання й вирішити усі проблеми як людства у цілому, так і окремої людини. Таким чином, абсолютизуються можливості наукового пізнання та значно перебільшується роль, яку наука відіграє і здатна (а на думку сцієнтистів, і повинна) відігравати в культурі й у житті суспільства у цілому. К. Ясперс писав з цього приводу, що «...з того моменту, як наука стала реальністю, істинність висловлювань людини обумовлена їх науковістю. Тому наука – елемент людської гідності, звідси і її чари, за допомогою яких вона проникає в таємниці світобудови»¹. Це, зокрема, привело до впевненості, що наука стоїть над усіма іншими елементами культури, більш того, принципи, правила і норми, які прийняті та розповсюджені у конкретній культурі, на науку взагалі не розповсюджуються, вони не торкаються наукової діяльності, не можуть і не мають права керувати нею або регулювати її. Звідси, як ми розуміємо, витікає й твердження про те, що наука вища за моральні цінності, вони не можуть впливати на здійснення або контроль наукової діяльності. Представники такого підходу абсолютизують методи та засоби пізнання, які розроблені у природничих науках, вважаючи їх універсальними й придатними для дослідження будь-якого об'єкту або феномену Всесвіту, у тому числі й феномен життя, психіки або сутність людини. Саме тому в сцієнтизмі взагалі відкидається необхідність, та й сама можливість існування соціально-гуманітарного спектру наук, зокрема, і тому, що дослідження подібної проблематики неначе не має пізнавальної цінності й взагалі не повинно бути предметом цікавості будь-якої наукової дисципліни. В результаті розвитку цього напрямку думки твердження про те, що культурі людства насправді існують дві різні культури – науково-природнича і гуманітарна. Цій темі навіть присвячено роботу Ч. Сноу «Дві культури». Сцієнтизм звертає увагу перш за все на технічну та технологічну сторони наук, повністю ігноруючи суто людські цінності. На цьому тлі у другій половині XX ст. навіть сформувався окремий напрямок в теорії розвитку суспільства – технологічний детермінізм та технократизм. Його представники робили висновок про те, що, по-перше, основним чинником історії є розвиток

техніки та науково-технічний прогрес і, по-друге, що на чолі суспільства повинні стояти представники технічної еліти суспільства, навіть не науковці-теоретики, а інженери й діячі у сфері виробництва. Єдиним шляхом й способом вирішення усіх людських проблем та досягнення суспільного щастя й гармонії, на їх думку, є найактивніше використання техніки на засадах раціонально обґрунтованих уявлень про Всесвіт і людину, суспільство та його розвиток. Результатом розвитку цих ідей і стало формування **концепції технологічного детермінізму**. До його основних рис відносяться наступні особливості:

- впевненість у тому, що лише розвиток техніки та технології забезпечить майбутній прогрес людства; більш того, впевненість у тому, що саме науково-технічний розвиток став у свій час витоком і основною умовою формування людського суспільства;
- з цього витікає визнання переважної, базової ролі науки і техніки у соціальній сфері буття людини; вважається, що науково-технічний розвиток з необхідністю, обов'язково приводить до розвитку соціального і, врешті решт, до виникнення/побудови ідеального суспільства майбутнього;
- логічним наслідком стає цілковите заперечення взаємозв'язків між науково-технічним та соціальним розвитком, впливу соціокультурних чинників на науково-технічну діяльність людей.

Серед творців та ідеологів цього напрямку необхідно згадати Д. Белла, який говорив: «Ми визначаємо наш час технологією» та Л. Уайта: «...соціальні системи в реальному сенсі відіграють другорядну, підпорядковану роль відносно технічних систем». Саме Белл та його послідовники виокремили три основні стадії у розвитку людства: перша – це традиційне, аграрне суспільство; друга – суспільство індустріальне; третя – постіндустріальний етап розвитку суспільства. Сучасний, постіндустріальний етап одночасно вважається і новим кроком у розвитку історії людства, і, з іншого боку, розглядається як безпосередньо пов'язаний із попереднім етапом, як його продовження на основі найвищих досягнень наукового і технологічного прогресу.

У другій половині ХХ ст. західних мислителі, економісти й соціологи, такі, як згаданий Д. Белл, а також Дж. Гелбрейт і У. Ростоу, впевнено поширювали концепцію про те, що на засадах наукового раціонального управління суспільством, базуючись на найвищих технічних досягненнях, стає можливим створення загальнолюдського «благоденства», нового типу суспільства, яке буде спиратися виключно на владу науковців та технічних експертів. Така влада, на їх думку, обов'язково приведе до успіху, причому результат вони планували досягти у 70 – 80-і роки ХХ ст. Ми бачимо, що ця технократична утопія не здійснилась й, судячи із сучасного стану суспільства, навіть не наблизилась до свого здійснення.

У зв'язку з цим пізніше, вже у 90-і роки ХХ ст. розробляються нові підходи в рамках цієї ж концепції технократичного детермінізму. Особливе значення для появи таких концепцій мав значний розвиток комп'ютерних та

інформаційних технологій, що і призвело до створення концепції інформаційного суспільства. Е. Тоффлер, Дж. Несбіт, Й. Масуда, Р. Арон вважали реальним вирішення майже усіх проблем людства за допомогою сучасних інформаційних технологій, в результаті чого і сформувалося нове суспільство – суспільство майбутнього.

Таким чином, сцієнтизм й до останніх часів залишається досить впливовою течією наукової думки, основні ідеї якої втілені в певних науково-технічних структурах сучасності.

Якщо повернутися у минулі часи, можна відмітити, що **антисцієнтизм** виникає майже одночасно з формуванням сцієнтизму як напрямку суспільної думки. Представники антисцієнтизму впевнені в обмеженості можливостей науково-технічного прогресу в питаннях, які пов'язані із суто людським буттям, у принциповій неможливості вирішення за допомогою науки суспільно-історичних, культурних проблем людства. Представники антисцієнтизму – П. Фейєрабенд, К. Хюбнер, Т. Розак – вважають, що саме науково-технологічний розвиток, у першу чергу, несе відповідальність за виникнення і розповсюдження серйозних негативних проблем глобального масштабу.

Антисцієнтизм звертає увагу на те, що досягнення науки і техніки можуть використовуватись як на благо людства, так і для його знищення – найяскравішим прикладом є розробка і використання у реальних бойових діях зброї масового знищення, в результаті чого руйнується не лише навколишнє середовище, але й гине велика кількість людей, знищується культурні надбання людства. Трагічні події ХХ ст., а зараз війна з росією продемонстрували і довели, що скептичне відношення антисцієнтизму до важливості й необхідності науково-технічного прогресу для розвитку людства має серйозні підстави і справдилося у повній мірі. Тому представники цієї точки зору справедливо вважають, що наука на сучасному етапі свого розвитку далеко незавжди здатна свідомо і повністю контролювати наслідки своїх власних розробок і відкриттів.

Наука у цьому підході критикується за те, що її розвиток призводить до вкрай негативних наслідків для навколишнього середовища та суспільного буття, а також за ігнорування й приниження інших, окрім наукової, форм людської свідомості. Вони вважають науку у певній мірі відчуженим типом мислення й витокком загрозливих для людства тоталітарних прагнень, і, відповідно, наполягають на необхідності для культурно-історичного розвитку різних, у тому числі й ненаукових способів бачення і пізнання світу. Вони не відкидають корисну складову науково-технічного прогресу, але наполягають на необхідності жорсткого контролю за ним зі сторони позанаукової спільноти, а також на певних обмеженнях у практичній та дослідницькій діяльності науковців. Антисцієнтизм підкреслює, перш за все, негативні наслідки технологічної діяльності, звертає увагу на руйнування великих надій, які поклалися на науку попередниками. Саме так розмірковував свого часу Б. Рассел, відомий британський філософ, логік, математик ХХ ст., лауреат

Нобелівської премії, один із ініціаторів Пагвоського руху. Він вважав, що перебільшений розвиток науки призвів сучасне суспільство до втрати значних гуманістичних принципів та ідеалів, притаманних західній цивілізації. Продовжуючи цю думку, Г. Маркузе писав про виникнення так званої «одномірної людини» як наслідок безмерного панування техніки й технологій, що призводить до розповсюдження бездуховності як характеристики буття сучасної людини. Навіть у літературі ХХ ст. створюється досить багато романів-антиутопій, у яких «супертехнологічний світ», який нібито ототожнюється з високим розвитком суспільства, приносить у соціальну реальність тоталітарний тип організації соціуму, принижує свободу особистості, навіть ігнорує її індивідуальність.

Слід ідкреслити, що від представників саме цього напрямку думки звучать вимоги не лише обмежити науково-технічний прогрес, але й навіть загальмувати і спинити його. Натомість вони пропонують сучасному суспільству повернутися до традиційної форми організації людського буття – але ці традиційні суспільства не здатні вирішувати сучасні проблеми, задовольняти потреби людей, не можуть навіть забезпечити все населення елементарними життєвими благами.

У зв'язку з наявністю подібних складних проблем у взаємовідносинах науки та суспільства наприкінці ХХ ст. і науковцями, і суспільством в цілому усвідомлюється необхідність гуманізації природничо-наукового і технічного знання. Необхідність підвищення гуманітарного рівня у сфері техніки та технології обумовлено певними чинниками, серед яких найголовнішими можна вважати наступні:

- Поява і активний розвиток генної інженерії.
- Інтенсифікація розробки зброї масового знищення, яка несе смертельну небезпеку для людства.
- Загострення таких глобальних проблем, як енергетична та екологічна криза, демографічний вибух в деяких країнах світу.
- Вплив на людську свідомість за допомогою різноманітних фармакологічних засобів тощо.

Проблема розвитку гуманітарних компонентів технічних наук продовжує вирішуватися і у наші часи.

Рекомендована література:

1. Ємельяненко Г.Д., Райда К.Ю., Шевченко С.Л. Цінності та постекзистенціалістське мислення. К., 2012
2. Кант І. Критика чистого розуму. Твори: в 6 т. Т. 3. 1964.
3. Козаков В. Аксіологія державного управління. К.: НАДУ, 2011. 284 с.
4. Підлісний М.М. Проблеми аксіології та шляхи їх вирішення. – Дніпро, 2020.

5. Підлісний М.М., Шубін В.І. Філософія цінностей: історія і сучасність. – Дніпро, 2017.
6. Hagstrom W. The Scientific Community. N. Y., 1965. P. 9.
7. Merton R. The Sociology of Science. Theoretical and Empirical Investigations. Chicago, 1970. P. 262

ТЕМА 6. ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ СУЧАСНИХ ЕКОЛОГІЧНИХ ТА ТЕХНОГЕННИХ ПРОБЛЕМ

План:

6.1. Екологічний імператив сучасності.

6.2. Етика – наука про моральні цінності.

6.3. Причини та специфіка зміни світоглядних та методологічних засад науки та межі ХХ – ХХІ століть.

6.1. Екологічний імператив сучасності

Один з об'єктивних наслідків НТР – підвищення техногенного пресингу людства на природне довкілля та виникнення на цій основі низки проблем, що отримали назву глобальних (від лат. Глобус – «куля» (мається на увазі земна куля). Суть таких проблем органічно поєднує в собі дві основні сторони:

- вони стосуються не окремих країн або континентів, а всієї планети;
- розв'язуватися вони можуть лише об'єднаними зусиллями всього світового співтовариства; можливості будь-якої окремої держави, навіть наймогутнішої, у цьому випадку недостатні.

Саме такими є всі проблеми екології та виснаження природних ресурсів. До глобальних належать також проблеми будь-якого іншого змісту, якщо тільки вони стосуються всієї нашої планети, людства як єдиного цілого:

- проблема миру на Землі,
- оптимізація демографічних процесів,
- подолання малорозвиненості багатьох країн та регіонів,
- гармонійний розвиток світової економіки задля задоволення розумних потреб суспільства, проблема інформації тощо.

Безпосереднє відношення до формування глобальних проблем мав той факт, що у другій половині ХХ ст. поглибилось усвідомлення єдності людства та його історичної долі. Цьому сприяв швидкий прогрес (можна навіть сказати, прорив) у галузі засобів зв'язку та транспорту, що єднають між собою країни та цілі континенти. Починаючи з 1968 р. помітну роль в усвідомленні цього класу проблем відіграла діяльність Римського клубу. 70-ті роки можна вважати періодом конституювання глобалістики як специфічної галузі наукових досліджень. У певному аспекті вона інтегрує все, що стосується перспектив розвитку Землі як планети та людського суспільства на ній, планетарного соціуму. У науковому плані глобалістику слід розуміти як міждисциплінарний і навіть загальнонауковий, глибоко інтегративний за своєю суттю напрям досліджень, що об'єднує методологічні засоби природознавства, суспільних наук, медицини, математики, філософії та інших галузей знання.

Неважко бачити, що всі ці проблеми мають певний інваріантний зміст, те, що об'єднує їх між собою. Цей інваріант – **людина**. Ось чому саме проблема людини (в

усьому її обсязі та багатогранності) є фокусом усіх глобальних проблем. Лише стосовно людини, її сьогодення та перспектив розвитку людства проблеми ресурсів, екології, війни і миру, боротьби з міжнародним тероризмом, подолання малорозвиненості, науково-технічного поступу, інформації тощо можуть бути осмислені як глобальні. Поза цим контекстом будь-яка з них набуває якісно іншого виміру, може розглядатися як суто спеціальна. Великою мірою формування глобалістики було пов'язане з усвідомленням та дослідженням сучасної екологічної кризи. Коріння цієї кризи простежуються вже в минулому, коли надмірна інтенсифікація природокористування призводила до перевищення меж допустимої дії людини на природні комплекси. Негативні екологічні наслідки діяльності людей почали проявлятися ще в стародавні часи, коли наступ цивілізації був причиною деградації природи в тому чи іншому регіоні. Відомо, наприклад, що саме під впливом суспільства на місці тропічних лісів півночі Африки колись з'явилися піски Сахари. Проте довго негативний вплив людей на природне довкілля мав зазвичай локальний характер – це відповідало обмеженим технологічним можливостям людини. З розвитком промисловості та поглибленням індустріалізації обжитої частини планети стан справ докорінно змінювався. І природно, що апогеєм у цьому стала доба НТР.

Осмислення цієї драматичної ситуації об'єктивно породило **екологічний імператив сучасності** (від лат. владний, наказовий): якщо людство хоче вижити, йому необхідно докорінно та негайно змінити свій спосіб життя, характер взаємодії з природним довкіллям. Для того, щоб екологічний імператив став справжнім надбанням найширших верств населення Землі, надійним дороговказом в їх житті та діяльності, необхідною є екологізація світогляду членів суспільства, тобто наповнення його сучасним екологічним змістом та відповідною спрямованістю думок і помислів. З цим органічно пов'язані екологічне виховання людей та цілеспрямоване формування екологічної свідомості як надзвичайно важливої нині площини та форми індивідуальної і суспільної свідомості.

6.2. Етика - наука про моральні цінності

Етика – це філософська дисципліна, що вивчає явища моралі і моральності. Тобто, існує світ явищ моралі і моральності й існує теорія, що його описує і вивчає. Світ, що вивчається етикою, побудований особливим чином, він існує інакше, ніж світ, що вивчається фізикою, хімією, біологією або психологією. Якщо інші науки вивчають (принаймні, прагнуть вивчати) те, що об'єктивно існує, відволікаючись від того, подобається нам воно чи ні, то для етики саме питання про те, чи є щось поганим або хорошим, негожим або гідним, має первинне значення. Етика фіксує, описує, пояснює не стільки самі явища, скільки певне відношення до них, їх оцінку. Разом з етикою такими оціночними дисциплінами можна вважати гносеологію, яка досліджує відношення наших думок до явищ дійсності, з точки зору їх істинності або помилковості й естетику, в якій основними категоріями оцінки є «прекрасне» і «потворне». В етиці ж такі основні категорії – це категорії «добра» («блага») і «зла».

Слід зазначити, що в етиці, історія якої налічує більше двох з половиною тисяч років, немає якоїсь єдиної, загальноновизнаної теорії. Навпаки, історія етики – це історія великої кількості теорій, що конкурують одна з одною. Центральним питанням кожної (релігійної, натуралістичної тощо) етичної теорії є проблема походження, витоків та підстави моралі.

Звернемо увагу на те, що етику цікавлять лише такі ситуації, коли в людини є реальний і вільний вибір – коли вона сама може обирати яким чином їй діяти. Відтак вчинок, здійснений людиною з примусу, всупереч її власній волі, не може вважатися добрим або злим, моральним або аморальним – в нього просто немає етичного виміру. Відповідальність за вчинок лягає на плечі того, хто змушує діяти певним чином. Таким чином інтереси етики виявляються там, де не лише є ситуація морального вибору, але і виникає проблема раціонального обґрунтування цього вибору.

Загальновідомо, що наукова діяльність – у тому числі і в тих її формах, які пов'язані із здобуттям фундаментальних знань, – неминуче включає те, що стосується соціальних взаємодій. І ця обставина дозволяє зробити принциповий висновок – наукова діяльність сповна може бути об'єктом моральних оцінок. Адже, науковий результат, після того, як він публікується і стає надбанням наукового співтовариства, має піддаватися критичній перевірці.

Звернемо увагу, що проблема соціальної відповідальності науки та вченого за свої відкриття вперше постала у світ на початку ХХ ст. у роботах В. Вернадського. Він підкреслював, що вчені не повинні закривати очі на можливі наслідки своєї наукової роботи, наукового прогресу. Вони мають почувати себе відповідальними за наслідки їх відкриттів. Наприклад, Ф. Жоліо-Кюрі, після того як була відкрита ланцюгова реакція розподілу урану, розмовляв зі своїми співробітниками про моральне право продовжувати дослідження, які приведуть не тільки до підвищення індустріального і культурного потенціалу, але і до створення атомної бомби. Тобто у сучасній науці та її етиці відбулися зміни, що унеможливають збереження старого ідеалу служіння знанню заради нього самого. Іншою, не менш важливою, етичною проблемою нинішньої науки свобода наукових досліджень. Розмірковуючи про свободу думки і свободу наукового пошуку, В. Вернадський висловив дуже проникливі, можна сказати оптимістичні думки про взаємини влади (держави) і науки. Він вважав, що влада не може (явно чи приховано) обмежувати наукову думку, а повинна всіляко сприяти її плідному і безперешкодному розвитку. Тим більше неприпустиме насильницьке державне втручання в наукову творчість, „виправдовуючи” це класовими, партійними й іншими вузькими інтересами.

І хоча з тих пір минуло декілька десятиліть, у вітчизняному науковому співтоваристві жива пам'ять про цей ідеологічний диктат. Відтак, обмеження свободи наукового пошукув кожному конкретному випадку повинно не лише спеціально обґрунтовуватися, але й законодавчо закріплюватися (Зокрема, норма, згідно якої «ніхто не може бути без добровільної згоди підданий медичним, науковим або іншим досліддам», або заборона клонування людни). З іншого боку, сучасні фундаментальні дослідження, як правило, вимагають

спільної праці великих наукових колективів і значних матеріальних витрат. І це – хочемо ми того або не хочемо – накладає неминучі обмеження на свободу дослідження.

Суттєво й те, що нинішня наука – це не просто допитливість одинаків, але достатньо складний соціальний інститут, що має серйозний вплив на життя людини і суспільства. Відтак, ідея необмеженої свободи, яка колись була, безумовно прогресивною, нині вже не може сприйматися без врахування тієї соціальної відповідальності з якою пов'язана ця свобода.

Загалом, саме зіставлення свободи дослідження як вимоги, що йде зсередини наукової діяльності, і соціальної відповідальності як того, що накладається на цю діяльність ззовні, спирається на досить вузьке розуміння наукової діяльності, її мотивів і способів здійснення.

Звичайно, наука – це пошук істини. Але саме цей пошук, процес, що вимагає зусиль, напруги, а не споглядання десь поза світом існуючої істини. Відтак, дорога до істини наукова, але в той же час і людська діяльність, яку здійснює людина як ціле, а не якісь абстраговані від нього здібності чи інтереси.

6.3. Причини та специфіка зміни світоглядних та методологічних засад науки та межі ХХ – ХХІ століть.

Постмодернізм – поняття, що використовувалося в 60–70 роки ХХ століття в теорії літератури й архітектури, а згодом увійшло у філософський лексикон. Це поняття позначає новий стиль думки й діяльності, що виявився в ХХ столітті у всіх сферах людської культури. Ж. Ліотар визначив постмодернізм як «недовіру до метарозповіді», на зразок «діалектики Духу, герменевтики змісту, емансипації розумного суб'єкта або працюючого, ріст багатства». Постмодернізм визнає ігрову рівноправність безлічі співіснуючих картин світу, проголошує «занепад метарозповіді».

Провідні представники постмодернізму: Р. Барт, Ж. Батай, М. Бланшо, Ж. Бодрийяр, Ф. Гваттари, Ж. Делез, Ж. Деррида, Ф. Джеймисон, П. Клоссовски, Ю. Кристева, Ж. Ліотар, М. Фуко, І. Хассан і ін. Постмодернізм не являє собою філософську школу або напрямок. Нерідко філософи, називані «постмодерністами», скептично ставляться до цієї назви.

Передумовою становлення постмодернізму були структуралізм та постструктуралізм. Принциповою установкою філософії постмодернізму є постметафізичне мислення, що означає відмову від універсальних філософських систем, відмова від логоцентризму, тобто від прагнення приписати всьому логос (порядок і зміст). Бачення реальності, характерне для постмодернізму, позначається як постмодерністська чутливість, тобто відчуття миру як хаосу.

Обговорюється питання про те, чи є постмодернізм подоланням однобічності модерну або скоріше напрямком розвитку модерну, що критикує самого себе триває до цього часу.

Значну роль в осмисленні феноменів сьогодення відіграють напрямки, які досліджують перспективи розвитку майбутнього. Відтак, у сучасній науковій і

філософській думці неабиякої популярності набула **футурологія**. Футурологія, у широкому значенні – сукупність сценаріїв майбутнього людства, у вузькому змісті – філософські й наукові дослідження перспектив соціальних процесів, синонім прогнозування й прогностики. На початку 1960-х рр. цей термін одержав поширення на Заході в змісті «історії майбутнього», «науки про майбутнє». Надалі термін «футурологія» через його багатозначність і невизначеності був потіснений терміном «дослідження майбутнього», який має на увазі теорію й практику прогнозування.

У футурології виділяються **апологетичне, реформістське, ліворадикальне** й інші напрямки.

В 1960-х рр. переважав апологетичний напрямок, який опирався на теорії «індустріального суспільства» (Р. Арон), «стадій економічного росту» (У. Ростоу), «постіндустріального суспільства» (Д. Белл, Г. Кан, і ін.). Представники реформістського напрямку розробляли ідею «конвергенції» капіталізму із соціалізмом (Ф. Бааде, Ф. Полак, І. Галтунг). Прихильники ліворадикального напрямку розглядали перспективу катастрофи західної цивілізації у зв'язку з науково-технічною революцією (А. Уоскоу).

Наприкінці 1960-х рр. на передній план вийшла ідея про те, що при існуючих тенденціях суспільного розвитку неминуха глобальна катастрофа. Провідну роль у розробці цієї ідеї став відіграти Римський клуб. З його ініціативи розвернулося «глобальне моделювання» перспектив людства з використанням комп'ютерного моделювання.

Одні учасники дискусій зайняли позиції екологічного песимізму, або «екопесимізму» (Дж. Форрестер, Д. Медоуз), а інші – позицію «технооптимізму», обґрунтовуючи можливість уникнути катастрофу (А. Тоффлер, М. Месарович, Є. Пестель, Є. Ласло й ін.). Суперечка між «екопесимістами» і «технооптимістами» склав основний зміст історії футурології останньої чверті ХХ століття й триває понині.

Наприкінці ХХ століття предметом уваги філософів, суспільствознавців і широкої громадськості став процес глобалізації й пов'язаний з ним питання про перспективи нового світоустрою. Усталеного визначення глобалізації поки не вироблено. Є постійнозростаюча безліч визначень глобалізації. Найчастіше в літературі згадується визначення Роланда Робертсона, одного з ініціаторів розробки теорії глобалізації: «Поняття глобалізації ставиться як до компресії миру, так і до інтенсифікації усвідомлення миру як цілого... як до конкретної глобальної взаємозалежності, так і до усвідомлення глобального цілого у двадцятім сторіччі».

Глобалізація – складний і суперечливий процес, його перспективи й можливі результати неочевидні. Обговорюється велика безліч варіантів, моделей, сценаріїв глобалізації. Мабуть, основними в дискусіях є питання про політичне обладнання глобалізованого миру й про національну або культурну ідентифікації людей у ньому.

Справа в тому, що глобалізація розхитує нації як ту форму соціокультурної єдності, у рамках якої в епоху модерну (Нового часу) існувала державна влада й здійснювалася ідентифікація людей з «загальним». Глобалізація вимагає

наднаціональної організації державної влади, яка в більшій або меншому ступені скасовує національний суверенітет. Наднаціональна влада означає, що народом, який уважав себе сувереном, будуть правити більш-менш «чужі», для яких інтереси даного народу не будуть пріоритетними.

Населення менш розвинених країн побоюється того, що глобалізація відбувається в інтересах найсильніших держав і транснаціональних корпорацій і веде до однополярного миру, поглиблення розриву між більш і менш розвиненими країнами, до вестернизации й американізації.

Населення більш розвинених країн побоюється варваризации, зниження досягнутого рівня і якості життя. Як перші, так і другі побоюються придушення своєрідності своїх культур. Так звані «моделі» або «сценарії» глобалізації являють собою по суті проєкції людських побоювань і надій на майбутнє. У дискусіях про варіанти процесу глобалізації переважає думка про невідворотність цього процесу й песимізм в оцінці його наслідків, зв'язаний, імовірно, з перспективою розкладання націй. Однак цей песимізм переважає зі стриманим оптимізмом через можливості демілітаризації, більш успішного розв'язку екологічних, економічних, енергетичних, гуманітарних проблем в умовах глобальної єдності людства.

Рекомендована література:

1. Антологія сучасної філософії науки, або усмішка ASIMO. *Anthology of Contemporary Philosophy of Science, or Asimo Smile / за науковою редакцією В.П. Мельника та А.С. Синиці*; [пер. І.В. Грабовський, Н.І. Луц, А.С. Синиця]. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 568 с.
2. Баумейстер А. Буття і благо. Вінниця: Т.П. Барановська, 2014.
3. Гриб В.І. Філософія науки. Посібник для студентів СВО Вінниця: Нілан ЛТД, 2019. 224 с
4. Кайку М. Візії: Як наука змінить XXI сторіччя. Львів: Літопис, 2004.
5. Кайку М. Фізика майбутнього. – Львів: Літопис, 2013.
6. Кримський С.Б. Запити філософських смислів. // Кримський С.Б. Під сигнатурою Софії. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008, 718с. С.444-717
7. Кузь О.М., Чешко В. Ф. Філософія науки : навчальний посібник. Харків, ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2017. 172 с.
8. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посіб. / За ред. І. С. Добронравової, О. В. Руденко. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2018. 607с.
9. Науковий світогляд на зламі століть: монографія. Лук'янець В.С., Кравченко О.М., Озадовська Л.В. та ін. К.: Вид. ПАРАПАН, 2006. 288 с.
10. Онопрієнко В. І. Історія, філософія, соціологія науки і технологій [Текст]: навч. посіб. для магістрантів та аспірантів Нац. авіац. ун-т, НАН України, Центр гуманітар. освіти, Фізико-техн. навч.-наук. центр. Київ: Інформ.-аналіт. агентство, 2014. 447 с.
11. Патлайчук О. В. Наука як соціокультурний феномен : практикум з дисципліни «Філософія науки» для аспірантів та здобувачів наукового ступеню PhD(доктор філософії). Миколаїв: НУК, 2020. 192 с.
12. Петінова О. Б. Філософія науки: навч. посіб. Одеса, 2018. 213 с.
13. Петрушенко В. Л. Філософія і методологія науки: навч. посіб. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2016. 184 с.
14. Ратніков В.С. Основи філософії науки і філософії техніки: навчальний посібник. Вінниця: ВНТУ, 2012. 291 с.
15. Семенюк Е. Мельник В. Філософія сучасної науки і техніки : підручник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 364 с.

16. Свендсен Л. Філософія свободи. Львів: вид-во А. Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2016
17. Синиця А. (Ред.). Антологія сучасної аналітичної філософії, або жук залишає коробку. Львів: Літопис, 2015.
18. Стенфордська енциклопедія з філософії <https://plato.stanford.edu/>
19. Талеб Н. Обдурені випадковістю. Незрима роль шансу в житті та бізнесі. Київ: Наш Формат, 2020.
20. Тоффлер, Е. Третя хвиля К. : Всесвіт, 2000. 480 с.
21. Філософія науки та інноваційного розвитку : сб. статей. Л. А. Чекаль та ін. К. : Ніжин, 2011. 327 с.
22. Філософський енциклопедичний словник: енциклопедія НАН України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди; голов. ред. В.І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
23. Цибра М.Ф. Філософія науки: Курс лекцій. – Одеса: Астропринт, 2005. 252 с.
24. Штанько В. І. Філософія і методологія сучасної науки [Текст]: підруч. для аспірантів усіх спец. Харків. нац. ун-т радіоелектроніки. Харків: ХНУРЕ, 2017. 177 с
25. Фуко М. Наглядати й карати: народження в'язниці К.: Основи, 1998. 392 с

Питання до заліку

1. Проблема визначення науки.
2. Розмежування наукового і ненаукового знання.
3. Міф, технологія, наука.
4. Історична типологія стосунків філософії і науки.
5. Наука і релігія.
6. Наука як соціальний інститут.
7. Етичні настанови науки. Наука і суспільство.
8. Ціль і предмет філософії науки. Основні аспекти філософського вивчення науки.
9. Функції наукового дослідження.
10. Розрізнення емпіричного і теоретичного: факт і теорія.
11. Структура емпіричного дослідження.
12. Структура і функції наукової теорії.
13. Аксиоматичний і гіпотетико-дедуктивний зразки побудови теорії.
14. Загальнонаукові методи.
15. Проблема істини у філософії науки.
16. Питання про сутність техніки.
17. Проблема співвідношення науки і техніки.
18. Методологічна реконструкція міфологічного мислення.
19. Перші зразки абстрагування і ідеалізації (Піфагор, Евклід).
20. Метафоричне смислоутворення античної натурфілософії.
- 40
21. Методологічна реконструкція майевтики Сократа, теорії Платона, аналітики Аристотеля.
22. Методологічні настанови мислителів Середніх віків.
23. Пошук методу в епоху Відродження.
24. Гносеологічна революція епохи новоєвропейської філософії.
25. Визволення «органона» в науково-методичних проектах Ф.Бекона, Т.Гоббса.
26. Натурфілософія Галілея і Ньютона.
27. Версії раціоналізму Декарта і Лейбніца.
28. Теорія пізнання Канта.
29. Породження метафізикою позитивізму (О.Конт).
30. Відображення діалектики Гегеля в теоріях Дарвіна і Маркса.

31. Основи наукової раціональності: онтологічні передсуди науки.
32. Ідеал науковості і проблема редукціонізму.
33. Релятивізм наукового знання.
34. Ідея кумулятивізму знання.
35. Неопозитивістська концепція науки.
36. Методологічний фальсифікаціонізм К.Поппера.
37. Теорія «онтологічної відносності» В.Куайна.
38. Тематичний аналіз науки Дж.Холтона.
39. Еволюціоністська модель розвитку науки (Тулмін, Хукер, Хахлвег та ін.).
40. Концепція наукових революцій Т.Куна.
41. Методологія науково-дослідницьких програм І.Лакатоса.
42. Анархічна епістемологія П.Фейєрабенда.
43. Феноменологія Е.Гуссерля.
44. Герменевтика «наук про дух» Г.-Г.Гадамер

Словник ключових термінів, розділених за категоріями

I. Загальна методологія та епістемологія

Парадигма (за Т. Куном) — сукупність переконань, цінностей і технічних засобів, прийнятих науковим співтовариством, які забезпечують модель постановки та розв'язання задач.

Епістемологія — розділ філософії, що вивчає природу знання, його межі, критерії істинності та методи пізнання.

Демаркація — проблема проведення розмежувальної лінії між наукою та ненаукою (метафізикою, ідеологією, псевдонаукою).

Фальсифікація (за К. Поппером) — процедура встановлення хибності теорії шляхом її емпіричної перевірки. Якщо теорію неможливо спростувати в принципі, вона вважається ненауковою.

Верифікація — процес установлення істинності наукового твердження шляхом його прямого підтвердження досвідом або логічним доведенням.

II. Постнекласична наука (Складність та Системність)

Синергетика — міждисциплінарний напрям, що вивчає процеси самоорганізації у складних відкритих системах (фізичних, біологічних, соціальних).

Біфуркація — критичний стан системи, у якому вона стає нестійкою, і виникає невизначеність: яким шляхом піде подальший розвиток.

Антропний принцип — філософський принцип, що встановлює зв'язок між існуванням людини як спостерігача та фізичними параметрами Всесвіту.

Інтердисциплінарність — спосіб організації науково-дослідної діяльності, що передбачає взаємодію різних дисциплін для розв'язання комплексних проблем.

Трансдисциплінарність — стратегія дослідження, що виходить за межі окремих дисциплін, об'єднуючи наукове знання з життєвим досвідом та контекстом суспільства.

III. Етика та соціологія науки

Етос науки (за Р. Мертоном) — комплекс цінностей і норм, обов'язкових для людини науки (універсалізм, колективізм, безкорисливість, організований скептицизм).

Академічна доброчесність — сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу (плагіат, фальсифікація, фабрикація).

Біоетика — галузь міждисциплінарних досліджень, що стосується моральних аспектів втручання людини в процеси життя (генна інженерія, клонування, трансплантологія).

Когнітивна відповідальність — обов'язок науковця передбачати соціальні та екологічні наслідки своїх відкриттів.

IV. Цифрова наука та технонаука

Технонаука — сучасний етап розвитку науки, де теоретичне пізнання нерозривно пов'язане з технологічним проектуванням і виробництвом.

Цифрова епістемологія — вивчення того, як цифрові технології (Big Data, алгоритми) змінюють процеси створення, зберігання та верифікації знань.

Сильний штучний інтелект (Strong AI) — гіпотетична форма ШІ, яка здатна до самоусвідомлення та виконання будь-яких інтелектуальних завдань на рівні з людиною.

Алгоритмічна упередженість (Algorithmic Bias) — систематичні та повторювані помилки в комп'ютерних системах, що створюють несправедливі результати (наприклад, соціальну дискримінацію).

V. Філософія природничих наук (Фізика, Хімія, Космологія)

Квантова нелокальність — явище, за якого стан об'єктів залишається взаємопов'язаним (сплутаним) незалежно від відстані між ними, що ставить під сумнів класичне розуміння простору та причинності.

Редукціонізм — методологічний підхід, який прагне пояснити складні явища через властивості їхніх найпростіших складових (наприклад, зведення біології до хімії).

Голізм (Хілізм) — принцип, згідно з яким ціле завжди є більшим за суму його частин і володіє властивостями, які неможливо вивести з окремих елементів.

Принцип доповнюваності (Н. Бор) — методологічна установка, згідно з якою для повного опису мікрооб'єкта необхідно використовувати взаємовиключні класи понять (наприклад, хвиля та частинка).

VI. Філософія наук про життя (Біологія, Медицина, Екологія)

Біоцентризм — світоглядна установка, за якої життя у всіх його проявах визнається центральною цінністю, а не просто ресурсом для людства.

Емерджентність — поява у системи нових властивостей, які відсутні у її елементів (наприклад, поява свідомості як результат роботи нейронної мережі мозку).

Телеологія в біології — дискусійне питання про наявність «мети» або «спрямованості» в еволюційних процесах та функціонуванні живих організмів.

Генний детермінізм — переконання, що поведінка та розвиток організму повністю визначені його генетичним кодом, що ігнорує вплив середовища та епігенетики.

VII. Філософія соціально-гуманітарних наук

Герменевтика — мистецтво та теорія тлумачення текстів, смислів та символів; метод розуміння іншої культури чи епохи.

Конструктивізм — підхід, згідно з яким соціальна реальність не є об'єктивно даною, а «конструюється» через мову, культуру та взаємодію людей.

Парадигма «розуміння» vs «пояснення» — класичне розмежування В. Дільтея: природничі науки *пояснюють* явища через закони, а гуманітарні — *розуміють* їх через внутрішній досвід та сенси.

Дискурс (М. Фуко) — усталена система мовлення та практик, яка формує наше уявлення про істину та владу в певному суспільстві.